No. २५५ / घ

Title रस गङ्गाधर टीका

Author [illegible] नागेश :

Extent ७४ पत्र Age

Subject अलङ्कार शास्त्र

रसगंगाधरटीका

२५५

नं. 255

काव्य

रसगंगाधरटीका
73

॥श्रीगणेशाय नमः। रमणीयार्थप्रतिपाद इति। घट मानयेति वाक्यव्या
१ रणाय रमणीयेति। कटाक्षादिवारणाय इति। यंपीदिकं अन्यायवावक इति शद २
नोक्तं। रमणीयशब्दप्रतिपादकशब्दे व्याकरणादिरूपेऽतिव्याप्तिवारणा
यार्थेति। लोकोत्तरेति विषयज्ञा समस्तपुनरुक्ति इति यत्किंचि मत्कार
जनकज्ञाने समस्तालंबनविधयाभासमानामार्थप्रतिपादकशब्दे का
व्यत्ववारणाय ज्ञानेति अपहाय भावनेत्युक्तं। धाराएवाहिकसकलज्ञान एम०
विषयतादृशार्थप्रतिपादकेति व्याप्तेरद यत्प्रतिपादितेति। पादज्ञानु १

पूर्वप्रतिपादितार्थविषयकत्वविशिष्टभावनात्वतज्जनकतावच्छेदकं
तादृशानुपूर्वीमत्वमित्यर्थः लाघवादाह स्वेति· स्वंचमत्कारित्वंलक्ष्यताव
च्छेदकंचैतत्समा। नाधिकरणाः काव्येत्याद्यनुगतव्यवहारेणास्वादजन
कतावच्छेदकतमाच सिद्धो जातिविशेषरूपं अखंडोपाधिरूपंवाकाव्य
त्वंबोध्यंरसगुणालंकारादिनिवेशोपि नयुक्त इति· एवमदोषावित्य
प्ययुक्तं· दोषसामान्याभावनिवेशे काव्यव्यवहारस्य विरलविषयतापत्ते
ः दुष्टंकाव्यमितिव्यवहारानापत्तेश्च नवदोषपदेनस्फुटदोषरहितत्वंवि।

चक्षितं· स्फुटत्वं शाब्दबोधप्रतिबंधकत्वं ते। ननिरथकाक्षत्वा नामत्रत्वेगृह्य
२ ते· अन्यथा रसादिदोषाणां त्यागे। वीजानापत्तिः नस्यदोषौ शाब्दार्थौ विमुक्तं
रसादिदोषाभावः प्रतीयत इति वाच्यं अर्थेप . नरसस्यापि गृहणादितित
दाहहुष्टं काव्यमिति व्यवहारस्येतिः शौ दिवदात्मधर्माणामिति· उत्क
र्षाधायकत्वेन साम्यं· नतु ममैव वेति· एवकारेण क्वचित्त्रितमस्यापिकभण
त्वमितिध्व। नपतिः निलक्षणाचित्तमजन्यप्रतिभावानिपिलक्षणात एम०
न्वकाव्यं चातिविलक्षणमेवेति नदोषइतिदिक उपाधिर्वेति· जातित्व २

परित्यागेनचत्वंगीकारेवीजविस्यतील्लघटत्वादिवत्मंखंडोपाधिरेवेतिवा
र्थः अखंडमितिपाठस्तूचित्यएव· तेनातिगूढस्फुटव्यंग्ययोनिरासइति
· असुंदरातिस्यवेत्यपिवोध्यं· गुणीभावितात्मानाविसनेनाप्यस्यनिरासं
इतिध्वनमितुद्वयोरेवस्फाक्तिः एवंसंदिग्धप्राधान्यतुल्यप्राधान्यकाक्वा
क्षिप्तानामपिवोध्यं· त्रयोस्तुव्यादेस्त्वव्यभिचारिणाइति· दरेत्यनेनत्रया
पानिरीक्षणोतचौस्तुवयंमितिवोध्यं·कथमपिवाच्यवृत्सनालिंगितस्येति
· ध्वनिविषयमेएवैततस्यष्ट्वाममर्थेअगूढारव्यगुणीभूतव्यंग्यनिरूप

णावसरेपंचमोल्लासोल्लारसदोषनिरूपणेसप्तमोल्लासेचव्यंग्यस्यवाच्यो
३ फरणेवमनाख्यदोषइतिप्राचः केचित्तुनन्वत्रपक्षेपदेव्याच्यतेतदेवव्यं
ग्यंयथातुव्यंग्यंनतथोच्यतइत्यादिग्रंथापोक्तप्रकारेणास्यग्रंथविरोधो
तत्राह· चुवनेष्वापाइति· संशयालंकारनिरूपणेस्फुटतरमेतत् भवि
ष्यकृत्त्ववानसीत्यर्थसंवलितइतिअस्याप्ययमर्थंप्रतिगुणातेवतत्कर्मत्वा
त्· अन्यच्चमयाकथीचंदगीकृर्विनिअर्थापत्तिप्रमाणस्यातिरिक्तस्याभा रस०
वादितिभावः इत्यदात्तत्वरूपेणास्थितइतिपर्यवस्यतीतिच· अधमपद् ३

प्रवृत्तिनिमित्तस्यसकलाधर्मसाधारणस्यैकस्याभावात्। तत्तद्धर्मा एव
तत्रप्रवृत्तिनिमित्ततयास्वीकार्याः प्रकृतेतुदुखदात्वरूपोधर्मस्तत्र
चवाच्यवसायादुखत्वेनरूपेणापराधांतरनिमित्तंदुखंप्रकारणादिव
शाहृष्टकीभ्रमभासतेव्यापकसामांतुदूतीसंभोगनिमित्तकदुखत्वेन
दूतीसंभोगनिमित्तकदुखमभिमतंभावः। व्ययांतरमारोपचगुणीभूतमि
ति॰ अपरांगोदाहरणोयंसारसनेसत्रापिचाश्लापेक्षयाशृंगारस्यतमाधा
न्यंशोकोत्कर्षकतयाशृंगाररूपव्यंग्यापेक्षमावाच्यस्यैवचमत्कारित्वात्

एवं सर्वज्ञापं रागोदाहरणोप्रत्युं· सवाध्यगलच्चलतदुक्तालापीनां गमनो
४ त्तरं विरकालाच्च स्थितिनिचारकृतमाप्युपपत्तेर्व्यंग्यंसहितानामेवैमननि ग २
चारणासामर्थ्यमत आह व्यक्तत्वात ततः परं प्राणानिति· आंतरालिक
व्यंग्यमादायैव ध्वनिगुणीभूतव्यंग्यव्यवहारस्य सत्वेन विप्रलंभेन ध्व
नित्वं को निवारयेदिति चिंत्यं· अन्यथा ग्रामतरुणमित्यादि प्रकाशाद्युदा
हरणानामप्यसंगत्यापत्तौ वक्तुमाकुलीस्यात गोत्रात्रेति चतुर्थ्यंतं तजंत राम०
स्य· समुचितललितेति· तत्तदसमुचितेसर्थः अत एव ललित इति वो ४

ध्यं॰ स तदनंगीकारात॰ चित्तवृत्तिरिति॰ सा च कायव्यंजनामत्वेनेति वोध्यं
अनंतः करणवृत्तिरूपत्वादिति॰ अतः करणावच्छिन्नचैतन्यारूपत्वा
दित्यर्थः अस्यावृत्तेर्निरवच्छिन्नविषयकत्वादितिभावः चर्यमाणो रस
इतिप्राचीनव्यवहारोपपत्तमे आह॰ चर्वणाचास्मेति॰ तादथ्येनेति संवं
रादित्येनेत्यर्थः॰ दुखप्रतिवंधकत्वमपीति॰ सुरतकालिकदंता+ नव्यमते
स्वस्वैोपरस्थितेन रसादिनेति॰ दुष्यंतादौगदहीतशंकुतलादिरसादिने
त्यर्थः + घातस्येवेत्यर्थः अनुकर्त्तरिनटे समारोप्येति अव्यकाव्येनुकाव्य

पाटकेइतिवोध्यं·तदाप्रकृतेपितुल्यमिति·नव गतस्परोमांचादिविरहे
५ णानभिनेपत्वात्कथंनाधेत्तइतिवाच्यंसर्वचेष्टाराहित्यरूपेणोवतदभिन
५ मसंभवादित्याहुः वहुव्यविभावजत्वेइति· वहुविप्रलंविभावशब्दोवासा
स्चर्यादिविभावानुभावव्यभिचारिपरः अतएवरत्नाकरेवहुवचनंरहास्तमे
ष्योगापाइति· अनादिसंगाभावेनेपिगुणश्रवणादिजन्याभिलाषेइच्छारूपे
सतितदप्राप्तोपः सोभिलाषहेतुक उच्यते· गुरुलज्जादितःसंगमप्रवंधो
विरहः ईर्ष्यारूपाशाब्देनमानहेतुक उच्यतेपिपेसपत्नीरक्तेकोपईर्ष्या·तत्र राम· ५

तत्कृतगुणेषु दोषारोपोऽसूया । शोयो यथा शंकुतल्लाई दुर्वाससः । अत्रप्रपंच
:सर्वोऽपीति । अनित्यतेन जात इत्यादि । अन्यत्र गुरुस्मरणेऽस्तितितो । अन्य
त्रक्रोधाभावे । लसत्तावच्छेदकचैककविंशतिवारनिःक्षत्रियमवसुमतीकारकत्वं
पित्राज्ञया मातृहन्तृत्वं वा । मदत्यर्थांतरसंक्रमिति । अनेकशोरणेषु हस्त
तर्जरीभ्रमतकत्वे वरत्वं लसत्तावच्छेदकं सकलराज्यकोशादिदातृत्वं वा । एवि
कंतिसुतत्वं वा । कुभाविनोऽरूपादिभिर्यभेवारिभिरिति । कोपामर्षीयर्मार्ग्या
· ईर्ष्याक्षमारोपदोषारोपोऽस्तेपतिभेदः । ईर्ष्याजनिकावाऽस्त्रर्योतव्यंगत्वमे

वास्याः कुभावितो हर्षादिभिरिति· प्रमोदः सुखं तदंशावरणाभंजकश्चित्त

६ वृत्तिविशेषो हर्षः अतो न वाच्यताव्यभिचारिणा इति व्याख्येयं· । एतेनास्यागः

6 समग्रेति· उत्पत्तिर्जमदग्नितः स भगवान्देवः पिनाकी गुरुर्वीर्यं जत्तु न मद्गिरा

मनुपथ्यं व्यक्तं हि तत्कर्मभिः त्यागः सप्तसमुद्रमुद्रितमही निर्व्याजदानाव

धिः सत्यब्रह्मतपोनिधेर्भगवतः किं किं न लोकोत्तरमिति· प्रतीतायां वा

तस्यां विस्मयस्येति· प्रकरणादिपर्यालोचनयेति भावः एतच्चेतनेऽसनेन राम० ६

तत्तस्यैव प्राधान्यप्रकटनाद्व· शृंगारामुत्तपोश्चाविरोध इति· अन्ये उदा

त्तीनाः मप्याशांताभुत्तोवीरवीभत्सौवेतिध्येयं· नरसास्वादइतितयोर्दोषत
मिति· तद्विषमकासमाकप्रत्ययमविलंबप्रसमयोरित्यर्थः। शिरः सिंदूर
सर शिरश्रीरामारङ्गाकंस्मृतमितिहलायुधः। तस्योत्तरसत्तगतक्रमेण
त्तियदस्येति· दीप्त्यात्मविस्तृतेर्हेतुरोजोवीररसेरोस्थिति· वीभत्सरौद्ररसमा
त्तस्याधिम्यंक्रमेणविरुत्तरस्तत्र· अतोनच्यनहारातिप्रसक्तिरिति· इ
दमपरमत्रबोध्यं आह्लादकत्वरूपमाधुर्मस्याह्लादरूपेरसेस्थितिः कथंव
क्तुंयुक्ताः शद्दत्तितानयेगुणालंकारमोभेदस्त्वेवं· काव्यशोभाकारिणो

गुणाः तद्दतिशमर्हतवोलंरा इति· अनरानननामनः सुधतेरिवमंगकाव्यं
स्वदतेसुद्वगुणांतदप्यतीच· विद्दितप्रगाम निरंतराभिः सद्दलकारविक
ल्पकल्पनाभिरिति· आसमासेरीत्यभेद इति· रीतमश्च उपनागरिकाःपरु
षाः कोमलाः एताएववृत्तमेरावेदर्भीयैरीपांचाल्य व्यंतमाधुर्मेमंजकव
र्णमुताआद्याओजोव्यंजकवर्णयुताद्वितीया· उनमयंजकातिरिक्तकेव
लप्रसादयुताक्षरांसाइतिविवेकः· अंतामाएवग्राम्येतिसंज्ञाकेषांवित्·
समोगापरहृस्छेति· संयोगश्चात्रपरसवर्णानिष्पन्नसल्पाराएवः स्यष्टंचेद एम

मंत्रैवांगेएवंक्रियापरंपरायाविदग्धचेष्टितस्येति· यथादृष्टैवकासनसं
स्थितेप्रियतमेपश्चादुपसाइकस्यानमनेपिधामविहितक्रीडानुबंधछल
: ईषदङ्कितकंधः सयुत्नकसोदोप्रेमोल्लासन्मानसामंतर्सिसलसस्कोपो
लफलकेधत्तौपरांवुचति· अत्रैकामतिक्रम्यामातुवनंविदग्धचेष्टितंत
।यास्फरत्वमयादज्ञातनात्· तत्रोपपत्तिश्चनयनपिधानपूर्वकंक्रीडानुबं
धः आसांचमश्चादागमननमनपिधानक्रीडाकरणादिक्रियाणांपरंमा
सामानाधिकरण्यंकाव्येनिबद्धं: डुदंचपरयेतित्ततीयांतपाठेवोध्यंयाम्य

८ त्वकष्टत्वयोस्त्यागादिति· अत्रेदं चिंत्यं संकष्टत्वमोजोऽयं जकवर्णत्वं सुकुमा
रत्वं माधुर्यव्यंजकवर्णत्वं तयाचातयोः परस्परमाचलाभावात्कथं तेना
न्यमयास्तिद्धिरिति· गुणभेदापत्तेरिति रातेन च मत्कारानुगुणत्वरूपस्यवै
चित्र्यस्य गुणत्वसाधकतेसयात्तं· एकापतिर्जैप्यतीति· योडादानेनातिभा
वः मानमलिनत्वन्मुखसादृश्यस्यत्वस्मिन्संपादने न वा· एकारर्णिमा·
अमप्यानुवं दे सर्वथा सामाप्रसक्तिरिति भावः। नदीघोदृयर्वा हतपरइप राम०
रसवर्णो नैव व्यवधानादिति भावः अमत्कृत्तु सुतरामिति· भिन्नपदगत ८

स्य संयोगस्य दीर्घानंतर्मेम समकृच्चेत्सुतरामश्राव्यमित्यर्थः । अस्तु वाऽप्रा
धान्येन ध्वन्यमानस्यापीति । संप्रति गुणीभूतत्वेऽपि वाच्यातिशयित्वात्त
ध्वनित्वं राजानुगम्यमानविवाहप्रवृत्तभृत्यस्येव रसापेक्षयापि तस्य
प्राधान्यमस्तीति भावः । व्यंजकवर्णगणविपर्यासाद्वित्तादृत्तिर्वा वृत्तिः । अत्रैवा
नुभावभिन्नत्वे सतीति विशेषणादानेको दोष इति ध्वनिः । नयेऽपि स्मृतित्वे
न स्मृतेरिति । व्यग्यस्य कथं ध्वनविरोधाच्चि ध्यमपि वाच्यवृत्तेनालिंगितस्ये
न चमत्कारित्वमित्यालंकारिकसमय इति एवं तन्नयं थेन विरोधाच्चित्समे

२ तत्त्वं म्यतावच्छेदकतयाभासमानजात्यादिरूपेणामत्रवाच्यं तातत्रैवा
चमत्कारिताप्रवेंदाहरणेद्विमनोरथेत्वेछालयोर्घटत्वकलशत्वचदेक
तमानेनरूपेणैववाच्यतास्तीतिनदोषइत्यपिकश्चित् उत्तमेपुरुषेत्ता
पोनुभावइति उत्तमत्वं प्रहसतिगायतितद्व्यमध्यमप्रकृतिपरुष
वचनाभिधायीशेतेरोदितधमत्वइतिप्रदीपविरुद्धमेतत् मइभावएव
वप्रधानमितिनं नतुस्त्रीवपदेनविशेषणानिधमावाच्यस्यनद्यस्यकथंध्व
तितास्यदात्वम् कथमपिवाच्यदृत्यनालिंगितस्यैवंव्यापस्यचमत्कारि

ए.म. ९

त्वमितित्वयमेवप्रागेवावेदनाहृतश्चाहः इदंवापुनरिति·समधनतमत्रो
दाहृतमिति·अस्यापिवाच्यातिशामित्वादेतध्वनिव्यनगरोपीतिभावः·ज
लाहरणाकर्तृत्वेनबोधकवारिवाहपदस्यसत्वादाहअक्तेनपिस्वप्रभाव
प्रशमनेति·जोषंतोषमिति·निर्निमेषदृष्टा दृष्टेत्यर्थः नयनारुएयति
र्निमेषनिरीक्षणाइति: इदंवसेवार्थकजुषाणामुलावगम्यं·दर्पाघनु
भावानामिति·त मानुभानानामित्यर्थः अमर्षध्वनावुरस्तामाव्र
प्रतीतेरिति: अस्यांवधारीछायिनतस्मिन्नितिभेरदइतिभावः संचा

रिणीत्वेनैव भेस्त्वदिति॰ गुरुवंधुवधादिजन्यःथायीवागपराध्वादिजन्यःसं
चारीतिभेदमाकुरप। अर्थं। तरसंक्रमिततवाच्यध्वनिरनुभारुकइति॰
वसतावच्छेदकंचकर्णादर्शनावधिजीवित्वंएकादशाक्षौहिणांयतिवध
लंपांडवानांवनवासादिवशातज्वअतिदुरितलंव्यंगं॰ उद्दूगावेगोपर्यायो
कथाभिरिसटिवहितेति॰ सुरतपरं॰ तथापिकार्यकारणायोस्तत्त्वादि
ति॰ अस्त्रपाकार्यकारणायोरिवामर्षकार्यकारणायोरपिविद्यमानत्वादि
सध॰ कंपत्वानः स्वसनिति॰ स्वात्पजन्यकेनवानित्यर्थः येनत्वम भा

वितइति॰ उत्पादितइत्यर्थः अवज्ञादिभिर्जनितेति॰ आदिनाविरहादन
ःस्वात्मसागात्यागाभ्यामितित्वसोगेन विषयविषयोः कृतभवं॰ असोगे
नवास्यांलोकोत्तरत्वंव्यज्यतेइत्यर्थः भावयोः सामानाधिकरण्यमिति॰ए
कदेशष्टत्तित्वविशिष्टेककालवृत्तित्वरूपंसत्क्षमेदत्वकिंचित्करः।एवलः
।तामात्वेकदेशवृत्तित्वरूपमेवसामा।नाधिकरण्यमितिविशेषः वियमइ
तिचाभिनवगुप्तपादाचार्याइति॰ वक्तवैशिष्ट्यप्रकरणादिज्ञानसहितस्य
वव्यंजकत्वात्तत्सहितविभावादिज्ञानोत्तरंजायमानरसप्रतीतेर्विभावा

११ दिज्ञानायेक्षमाविद्यमानक्रमालक्षणेन चालक्ष्यक्रमत्वं तत्त्वप्रकारणा
॥ दिज्ञानविलंबेन विभावादिज्ञानविलंबेपि रसौदाहरणेऽसत्त्वमेव तद्धि
विभावादिज्ञानस्य न अनकस्य च क्रममारोपात्तस्य क्रमत्वं । अपि तु त
अन्यस्य । एतदेवाभिप्रेत्यार्थशक्तिमूलस्य द्वादशभेदा इत्यभिनवगुप्ता
क्तिः यत्किंचिद्वाच्यार्थापेक्षया क्रमोपि लक्ष्यत इति तस्य क्रमत्वोक्तिरपिय
थाकथंचित्तया । नहि विभावादिप्रतीतिरहितयत्किंचिद्वाच्यार्थमात्रप्रति एम०
तौ विगलितवेद्यान्तरानासद्धृदयानुभवसाक्षिकी येन तत्क्रमग्रहणोपि रस ११

त्वहानिः स्यादितितन्व्याः उपपत्तिस्त्वर्थेस्मिन्विचारणीयेतिः विभावादिप्र
तीतेरसप्रतितेश्चविद्यमानस्यसदृशकालांतरत्वरूपस्यक्रमस्यसहृदयेना
कलनेतस्यविगलितवेद्यांतरत्वानापत्त्यारसत्वभंगानापत्तेः विगलितवेद्यां
तरत्वंचसहृदयानुभवसाक्षिकमिति उपपत्तिर्बोध्याः इदंहिमन्त्रयेइतिग्रा
णारसनन्वोत्ररूपोरागादिभिरपिति॰ हरस्येति शेषः तथाभूतेनैवप्रति
भेति॰ चस्त्वलंकारात्मनेत्यर्थः पृथग्भेदप्रयोजकतानुपपत्तेरिति॰ वद्धोक्ति
विषयाच्छिन्नक्तियिषपदस्तकव्युक्तिविषयात्तत्तिवद्धोक्तिविषयेचमत्कार

१२ स्याधिकात्पृथग्युक्तिः ततः परं चमणिधानसाध्यप्रतीतिकतया चमत्कारस्य
स्य गनानोभिन्नोभिन्नादेः पृ॰। यगणानेतिनव्याः तदात्मकपदज्ञानेति॰न
स्यर्थज्ञानात्मके त्यर्थः व्यक्तिज्ञानस्योत्तेजकत्वादिति॰ बोधकताविशेषः
शक्तिः तद्विशेषोलक्षणा तद्विशेषोव्यंजेतत्यालंकारिकसमयः तत्‌ज्ञा
नं च शब्दबोधहेतुरित्यभिप्रायः न्यायानुसरणीयेन मत्नेन नानार्थास्थले
पीति॰ बाधज्ञानायोग्यताज्ञानेन शाब्दबोधप्रतिबंधकेः योग्यताज्ञानं च एम०
नकारणांश्राहार्ण्योवाबोध इति यत्रः उपमायांतुसाकदात्तिस्यादपीति॰ १२

ताहृशद्वितीमार्थ्यमादामवाक्यस्यासंदिग्धार्थकत्वंमाभूदितिकल्प्यमानोयम
मायात्र्यर्थापत्तिनेघटसापिसंभवात्कदाविदिति· आसंदिग्धेसंदिग्धनव
नवावेदाः प्रमाणंयदीतिवत् जलनमनमृगशब्देभ्यइति· उत्सर्पोरैकात्तज
डतत्वेनसर्वविपत्रता· नयतीतिनयनमित्यनेनचचोराणांमृगयंतीतिमृगाइ
त्यनेनगवेषकाइत्यर्थलाभः मृगत्र्अलेषणोइत्संदताक्षुरादेः पचाद्यच· यत्रत
द्वाक्येततथान्वयवोधात्मकप्रकारांतरेणातदर्थैववक्तुस्तात्पर्यग्रहस्तत्रात्तुना
मकाम्योदधिरस्यतामित्यादौतात्सर्पान्यथानुपपत्यालक्षणाप्रवृत्तेतुनत

थेस्माद्दनस्यपदस्त्तैव्यवहार इति॰ प्रतिपन्नस्ये ऽवश्यवाच्येति॰ अर्थापत्तिप्र
१३ 13 माणांतरसत्वेमानाभावादितिभाव॰ रामर्जुनेत्यत्रार्थांतरविषयत्वेपीति
॰ रामार्जुनवत्सराक्रमशालित्वमित्यादिश्रर्थांतरं॰ लिंगत्वेकपदार्थं॰ कोप
दिरनन्वितइति॰ एकपदार्थइत्यस्यविवरणंपदार्थांतरेणानन्वितएवेति॰
एवंचासमस्तखंडेकपदार्थोह्लिंगमितिफलितं॰ भवछेदनादिकंचभजना
दिरूपभिन्नपदार्थान्वितमेवभवधर्म॰ प्रकृतेववैरित्वंत्रिपुरासुरान्वितमे एम० १३
वशाकांतरव्याहत्तमतोनदोष॰ यद्वा॰ त्रिपुरारातियदस्ययोगरूढत्वेनरूप्य

र्थान्वितान्विपरासुखैरिवस्यैवप्रकृतशक्यधर्मत्वशक्यांतव्यावृत्तत्वाभाव
त्वः एवंचैकपदार्थ इतियथाश्रुतमेव· शाब्दत्वाभ्यामिति· मधुकरगामकम
द्राः श्रमः कौटिल इतिहि तन्नबोधः शाब्दः सुहृत्त्वस्वर्ययोरिति स्वर्यंतुहृद्दोरि
त्युवितंबोधकत्वैविन्याच्चेति· कार्यकारणभावबोधकेत्यर्थः असुंदरत्वा
त्काव्यप्रवृत्त्युद्देश्यतयाचेति· अन्यथानानार्थशब्दघटितकाव्यकारणरूप
कविप्रयासानर्थक्यापत्तिरितिभावः समासोक्तेरिवास्यापिप्रभेदस्यगुणी
भूतव्यंग्यत्वापत्तेरिति· अयंभावः विशिष्टस्योपमाशरीरत्वेपि उपमेयांश

१४
14

स्यनव्यंगेप्यत्वं शक्त्यैव तज्ज्ञाभातः एवं च तद्दृढकव्यंग्यांशस्य तद्दृढकवा
च्यांशाद्दृनतिशयितत्वेन गुणीभूतव्यांपत्वं दुर्वारमिति भावः अत्र वदंति अ
लंकारराणामुद्दीपनविधया रसाद्युपयोगित्वेनालंबनालंबनापेक्षयोद्दी
पतेरधिकचमत्कारितस्य सर्वानुभवसिद्धतया का तत्वेतियद्वाच्यालंवत
विभावापेक्षया अतिशयितत्वाध्वनित्वमव्याहतमेव रसाद्युपयोगित्वापेक्ष
या गुणीभूतव्यंग्यत्वं त्विष्टमेव समासोक्तौ त्वगत्यसंप्रतिवियोगविस्यकुलां रामं०
गीमित्यत्र सखीशिक्षावाक्येऽप्रकृतनायकवृत्तांताध्यारोपं विनातदनुपप १४

न्तेर्गुणीभूतव्यंग्यत्वस्यामत्वेस्पष्टमेव· यत्रतुस्यापिरत्याद्युपस्कारकतयावाच्या
तिशायित्वंप्रागुक्तरीसातत्रास्तुनामध्वनित्वंतस्याइति· नचैवमप्युपमाकृ
तोत्कर्षमादायास्तुध्वनित्वं अलंकारध्वनिरितिनुकथं· अलंकारकृतोत्कृ
र्षध्वनाविवतध्वनिव्यवहाराणत· विधीयमानैकपदादिति· विधीयमानत्व
मुच्चार्यमाणत्वं· सुचारितप्रवाहेतिशोभनंवा· संजापंस्यताद्दृशः प्रवाहोप
मानत्वमुच्चार्यमाणत्वं स्यइत्यर्थः नतथात्वमितिध्वनित्वमित्यर्थः· वाल
वारपपांथस्येति· वालेइतिपदेनव्यंग्यस्यवाच्यापमानताकरणादनुचि

१५ त्यमेतत्॥ नास्तितुल्यकक्षतेति· एवंचाप्याधाराद्धृदककभावेनविवक्षितत्वादी
15 दृशवाक्यभेदइष्टापत्तिरितिभावः शत्रुविरुद्धस्याराज्ञत्वासंभवादिति॥ वि
रोधित्वात्तेर्विरोध्यंतरमित्रत्वादेकस्यविरोधिद्रुमकर्तृकदहनकर्मत्वायो
गेनतादृशदहनकर्मत्वयोरपिविरोधादितिभावः राज्ञोऽनिरुताज्ञत्व
मादायकोपस्यातिशमतत्वमादापवातत्परिहारः अशनिरित्यत्रनञ्
विरुद्धार्थकः नचैवंविरोधस्यकथंव्यग्यता· तन्मूलकदहनकर्मत्वयोर्विरो एम०
धस्यव्यापकत्वेनाक्षतेः तमादायैवचविरोधाभासः तस्यैवसमाधानात् १५

वंविनापिश्रो ज्वल्यादिनासीतायांराकासाम्यसिद्धः इदंतुसुमेरौमदिरागार
त्वेपमांचविनाशीविष्णुदेवेरपमायां न किंचित्साधर्म्यं· तस्मिंश्चंसादृश्यमनो
तिमलाभेदमापन्नसुरालपद्दत्ति त्वमेवतथा· सुमेरौमदिरागारत्वोपमा
पाव स्त्रीवदेवपोरूपमांविनीतसाधारणधर्मइत्यन्योन्योपापता· अन्यो
न्यात्त्रयपीरहारक्तरूपकम ग्गोवक्ष्यते· अथाकुकुल्ये उपमयोरेवेति· अ
नुकूलताख्यगुणमतीत्यर्थः मगतांदरयनित्यत्रापिमगाधिपत्वादानु
कूल्यमेन· उपमेयानास्वस्वोपमानानाउपमानानामिति· इदंविशेषणमु

२३
23

पेमेयोपमायामतिव्याप्तिवारणार्थं अद्वितीयं रुचात्मानमिति॰ अत्रसदा
दिपदाप्रयोगेपिकिंचंद्रद्दृष्यसीसाक्षेप्यमात्रेणास्माव्यंग्यानवेतिसदृद
येर्विभाव्यं॰ भविष्यत्कालावछित्तशिशिरीकरणस्येति॰ एषुसर्वेषुभूतभ
विष्यत्तत्तत्पदार्थानामेवोपमानीकरणेनान्वयस्यसंभवाच्चिंत्यानेतान्यु
दाहरणानि॰ त्यक्ष्यामिवैदेहसुतांपुरस्तात्समुद्रनेमिंपितुराज्ञयैवेतित
दाहृत्युमुंचिंतं॰ चंद्रालोकेतु अनेकस्यार्थयुग्मस्यसादृश्येस्तवकोपमा॰ श्रि एम०
तोस्मिचरणौविष्टोमृगस्ताम्रसोयथा॰ स्यात्संपूर्णोपमापन्नद्वयोर २३

विविधेपता॰पमानीवविनिद्राणिनेत्राशामतत्त्वहर्मुखेइतिभेदद्वयमधि
कं इत्युपमा॥ ॥लिंतंसममिलुपमावाचकंवैलक्षण्यंवस्यमाणाक्विए
सङादिवैलक्षण्यमिवडुष्टमितिचिंत्य॰ इत्युपमेपोपया॰ द्वितीयसब्रह्मचा
री॥व्यव्यवच्छेदइति॰ अनन्वपर्यनिवंधनाद्विद्वितीयसदृशव्यवच्छेदः फ
लति॰ नद्दिधर्मांतरावच्छिन्नस्वस्यधर्मांतरावच्छिन्नत्वेनसाधर्म्यमनन्व
पि॰ अतएवोपमेयतावच्छेदकोपमानतावच्छेदकयोर्भेदएवसाधर्म्यघ
टकोनतुधर्मिणोरित्युक्तंप्राक्‌एवंचानन्वपर्यनिवंधनप्रमोज्यद्विती

यत्सदृशाव्यवच्छेदकं फलकसादृश्यमवर्णनमनन्वमः एकोपमानोपमेयक
२४ त्वविशेषणं चात्रैन तात्पर्यग्राहकं तस्मिन्नन्वयेवाधकाभावादिति सद
24 शांतरव्यवच्छेदाप्रतिपत्तावन्वयेवाधकाभाव एव हेतुः एषयमानांतरवि
रह इति तत्राद्ये स्फुट एव द्वितीयो तदवयवस्य तदवयवांतरोपमया तस्यां
निरुपमत्वं सिध्यति अन्यथा तत्सदृशपदार्थावपने नैव तदवयवस्योप
मां दद्यात् तृतीयेपि प्रतिबिंबस्योपमानत्वकल्पनयान्यस्योपमानस्या एम०
भावो गम्यते अनन्वमध्वनिस्त्वमत्र भविष्यतीति तद्धामांधंतदृस्मि २४

गार्धेमनुद्दारतीस्फत्कतांसानुद्दरतीतिव्यंग्यमितिभावः एवंचास्यदीसा
दिनोव्यमानेचिंत्यंई दृशव्यंग्यव्यंजते ऽउपायाभावइतिकश्चित् सदृशां
तरव्यवच्छेदेवाधातइति कालांतरीणप्रीतिव्यक्तिविशेषस्यसदृस्यसत्वा
दितिभावः । प्रकृते ऽवाच्यत्वादिति अवाच्यत्वहेतु माग्दूषितत्वं ननुत्व
माद्दूष्यितत्वेपिमयानदूषितंतत्राहस्वमपमिति इत्यनन्वयः । आत्यंतिको
पमानेननिषेधाभावादिति संभवदुपमानत्वाच्चेत्यपिबोध्यं प्राचस्तुने
दमलंकारांतरमिति अनन्वोपपत्तिर्व्यतिरेकालंकारप्रकरणोस्फुटीभवि

२५ 25 ष्यति इत्यसमः। सामान्यार्थप्राधान्यमिति तस्यापि प्राधान्यमित्यर्थ इत्येवं
तरेति: उग्रगंधादिरूपं निदर्शनं पारदो त्रेति श्लोकस्यात्रेत्यस्यार्थः एवंवा
क्यार्थे इति· एवंवाक्यार्थस्य तादृशः पारद एकदेश इत्यर्थः ननु क्रियारू
पवाक्यार्थस्य द्रव्यरूपः पारदः कथमेकदेश इत्यत आह· प्रधानावयन
तत्क्रियारूपवाक्यार्थस्य द्रव्यरूपः पारदः कथमेकदेश इत्यत आह: प्र
स्यैवेति· घटमानयेत्यत्रेति· कर्मणः सर्वमते गुणत्वादिति भावः नीलघ एम०
टवादिति चिंत्यं अत्रोदाहरणे एकवाक्यतासत्वेपि वाक्यैकवाक्यतीएवं २५

स्मादिशेषः पूर्वत्र तु पदैर्वाक्यते वेति। रत्सुदारहराणां। द्वितीयोनुल्लस्यमिति।
अधिरोहतेर्लस्यमित्यर्थः जलधिमंथनस्मृतरमंथरः स्यादिति॥ सपप
दस्यनिपतनस्संबंधिकत्वेन संबंध्याकांक्षायांमुपस्थितस्मर्थमाराास्यैवा
न्वयापत्तिः नहिजनत्वमलापूज्यतेत्युक्तेभार्यायामनतिअतोवरंत्वंतर
समाश्रयेत्यावश्यकमितिचिंत्यं। नेयंस्मृतिरलंकार्यमृतेतिअत्रस्मृतेहा
र्यकासीत्यादियदगम्यत्वेनविवहनप्रवृत्तराजानुगम्यमानमत्स्यवतरशटे
नविधिनानिद्रादरिद्रः कृतहत्यादौशटादिपदगम्यास्तपावघतस्यारएव

२६ 26

प्राधान्येनालंकार्यत्वञ्चानुपस्कारकत्वाच्चविप्रलंभस्यैवतत्त्वाच्चेतिचिंत्यःस
र्वतोक्तिन्नर्थादितिङीषीतिः पीतेः शत्रंताङीस्यपिसाधुत्वात्सर्वेतइत्येत
त्स्यर्थेतधावनंव्यर्थंदुष्टंच। इतिस्मरणं। उपमेयतावच्छेदकपुरस्कारेणोप
मेयेइतिउपमेयतावच्छेदकमात्रप्रकारकप्रतीतिजनकशब्दबोध्येविष
येइत्यर्थः तेनातिशयोक्तौचंद्रादिपदान्मुखत्वादिनामुखोपस्थितिरितिम
तेपिनतिव्याप्तिः कमलतादृप्यस्याविधानादितिसुंदरत्वादेः कमलत्वादि एम०
विशिष्टेविशेषणत्वमेवनोदेश्यतावच्छेदकत्वमितिभावः ईपांस्तुविशे २६

षोप इति शयोक्तौ तपमेव धर्मस्योदेश्यतावच्छेदकत्वाभाव एवं रूपके त्वनि
पम इति· विषमस्यानिर्दिष्टत्वादिति· निषेधमतियोगिविधयानिर्दिष्टत्वाद्दि
दं चिंत्यं· नच निर्दिष्टतोपि पुरस्काराभावः तावत्ययं तविवत्वावोधनार्थमेवा
निरुक्त इति विशेषणमिति यद्वारण· त्तिर्दिष्ट इति विशेषणाल्लब्धार्थयन
मेवानाहार्यत्वविशेषणं· अतिशयोक्तौ लक्षणमाहात्माज्यापमान
स्यज्ञानस्यानाहार्यत्तनैतावतैव वारणात् शक्यतावच्छेदकत्वल्लक्ष्यतानच्छेद
कयोर्भानमिति मतांतरेपि युग्मदेवोभयोर्भाने नवाधस्यैवानुपस्थितत्वा

२७ त्रतद्बुद्धेराहार्यत्वं· किंचचंद्रवृत्तिगुणावत्वस्यलस्यतावच्छेदकस्यचंद्रत्वस्यव
27 विरोधाभावेननबाधप्रतिसंधानं· मुखत्वेनमुखंलस्यतइतिवश्रद्धेयमे
व· अपराशीतांशुरितिताद्रूप्यरूपकेतुबाधस्यस्फुटमुपस्थित्यासाक्षाद्व्यंज
नयवाजोयमानात्ताद्रूप्यप्रतिपत्तिराहार्यैव· तत्रचचंद्रादिपदंतत्कार्यकारिणि
लाक्षणिकं· एवंचचक्रो। भिन्नश्चंद्रंकरोतिबोधः उपमानतावच्छेदकाव
छिन्नेनाभेदान्वयपरएवत्वथभेदरूपकं· सादृश्यप्रकारकबोधाभावाच्चोपमा राम०
तस्ताद्रूप्यरूपकस्यभेदः· चंद्रकापकारित्वस्याप्यभेदनह्रारोपएव· मुखेचं २७

दुक्कार्यसजातीयनकत्वस्यसत्वेपितद्भावादितिकुवलमानंदस्वरसः अति
शयोक्तावाहार्यनिश्चयइतिकुवलमानंदस्क्तनीलोत्पलादिपदाल्लक्षणापा
नेनत्वेननमेत्रोपास्थितिः तत्रचशक्त्योपास्थितस्याभेदेनान्वयइतिमनेनवो
ध्यः स्वपोक्तापापयद्भुतावातिप्रसंगइति उपमेयोपमादीनांवैचित्र्यविशं
व्योगालंकारांतरत्वा वदिहाप्युपपत्तेः मतांतरेप्यभेदादित्वतचमत्काररू
पकः नि वादिकृतेपितस्मिंस्तस्येतिविषयविभागसंभावाचिंत्यमिदंः स
मुदितस्यालंकारांतरत्वेनांशेरूसकत्वेदय्यपत्तेश्चेतिदिक् अथमनरूपकेवि

२८ 28 वर्त्तनादिति· रूपकसंघातस्यावमनिनश्चवपनेकस्मिंश्चिद्रूपके इत्यर्थः परस्प
रनिरपेक्षत्वाभ्यामिति· सावयंनत्वेनकविषयकंपरस्परसापेक्षंचेव्योध्यं
·विषयमालाकृतइति· एकस्योपमेनस्यनानोपमेपकृतः ससंश्लेषेणा
शुद्धाभेदप्रजीताविति· अत्रेदंचिंत्यं· कमलावासेनायंराजाकासारइसा
दीपथाश्लेषमूलकाभेदाध्यावसानेनैनंसाधारणंधर्ममादायराजकासा
रयोरूपकस्यगांभीर्येणासमुद्रोपंमित्यादाविवसंभयेनतद्धकमलावास राम०
कासारइत्यादावपिसंभवात्किमर्थोपंक्तेशः साधारणधर्मज्ञानस्यचा २८

मेदारोपप्रयोजकत्वात्‌ इदमेव चास्योपायत्वमारोपे वक्तव्यं मूलं। अतस्साधा
रणधर्मसंपत्तिः साधारणधर्मसंपत्तिरारोपे गौवे स्तत्र न किंचिन्मानं सम
र्थके रूपकत्वव्यवहारस्तु भाक्तः तत्रापि श्लिष्टे पुनसादृश्यमूलकत्वाभावा
दावश्यकः एवं च कारुण्यकुसुमाकाशः खल इत्यादौ वक्ष्यमाणान्योन्यश्र
योपि न श्लाकाशरूपकोपयुक्तकारुण्यकुसुमयोरभेदप्रत्ययस्येच्छाधी
नाहार्यस्य संभवे न तावत्ते चोपपत्तेः न तु समर्थकारोपे सादृश्यमूलकत्व
मावश्यकमित्यनुपदमेवोक्तमिति मम प्रतिभाति एतेन स्यादेतदित्यादि

२९ सौजन्यंचंद्रिकांचंद्र इत्यत्र रूपैः पक्षतत्समाधानेपरास्ते· अस्मदुक्तरीत्याप्र
25 वेपक्षस्यैवाभावात्· समर्थकोभवतिसर्वंसुस्थमिति· अन्येतुतुल्यवित्तिवे
द्यतयाचंद्राभेदस्यापिमुखेप्रतीतेरार्थंचंद्ररूपकं· शाब्दंतुव्यस्तएवमुखा
भेदस्यसमासशास्त्रप्रवृत्त्युपयोगितयांगीकारेपि· अतात्पर्यविषयत्वा
न्नतमादायमुखरूपकव्यवहारं· किंचात्रपूर्वपदार्थप्रधानमयूरव्यंसका
दिसमासेनचंद्राभेदस्यैवमुखेभानात्ननदोषः· अतएवविशेष्यस्यपूर्व राम०
निपातार्थमिदमितिभाष्यकृतः· एवंचवाच्यतापिचंद्ररूपकस्येत्याहुः· अत्र २९

योतुचंद्रनिष्ठाभेदः स्वंद्रप्रतियोगिकाभेदश्च रूपकं अतएव तद्रूपकमभेदो
म उपमानोपमेययोरित्युक्तं प्रकारे यद्वा विषयिनिष्ठाभेदप्रत्यापतीपत्रविष
यस्याजनमित्येवलक्षणार्थः एवंच मुखप्रतियोगिकाभेदवांश्चंद्र इत्येवनो
धेपि नक्षितिः तस्याभेदेनेति विषयतावच्छेदकावच्छिन्नविषयस्येत्यर्थः नवा
धत्वुद्धिप्रतिबध्यत्वमिति· एतन्मते स्येवं रूपकलक्षणं· अनिन्हुतविषमकं
पुरस्कृतविषयतावच्छेदककं वा आहार्याभेदप्रतितिफलकोपमानबोध
कयदजन्यप्रतीतिविषयीभूतं साधर्म्यमिति शारदवद्वेरनुत्यादोयायेता

ज्ञानविरहादितिइदंतुचिंत्यंशाब्दबोधोभवत्येव॰ अतएववह्निनासिंचतीति
३० 30 वाक्यप्रयोक्तुरद्वेषाद्वह्निनाकथंसेकः अवीषीत्युपहासःसंगच्छेत॰ अबोधे
त्वेतदर्थकद्रविडभाषाश्रवणोत्तरंपाश्चात्यस्येवमूकतास्यात्॰ नचपदार्थ
स्मरणमेवशाब्दबोधइतिववकिमनेनअद्धाजाड्येन॰ बाधज्ञानादीनांवत
द्विध्येप्रामाण्यज्ञानजननद्वाराप्रवृत्तिप्रतिबंधकत्वं॰ योग्यताज्ञानादीनांच
तज्जनकत्वमेवेतियथामणौव॰ अपिचतदुक्तधर्मवत्त्वबुद्धेरिति॰ चमत्का एम०
रिसाधारणधर्मरूपसादृश्यज्ञानेएवफलबलात्तथाशक्तिकल्पनेनाप ३०

दोषइत्याहुः अमृताभिन्नत्वबोधे सत्येवेति· ननु सदृशत्वेन ज्ञाने· तत्सदृशा
त्तत्कार्योत्पत्तेरनुभवविरुद्धत्वात्· विशेषणसमासे तु रूपकमिति· चिंत्यमि
दं· चंद्रमुखइत्यसाधुत्वेः परिणामालंकारोदाहरणे तु विशेषणसमासस्तु उचि
तः· समंगे निरूपित इति· कुंकुमद्रवलिप्तांगः काषायवसनोपेतः कोम
लातपशोणाभ्रः संध्याकालो न संशय इति· मनोभवव्याधिमत्वादिति
मनसिजातमदनसंबंधिविशिष्टधिमत्वं दयितायां मनोभवव्याधिरूपस्य
यं मयघकृथंरासे· मनोभवसंबंधिराजयक्ष्मव्याधिमत्वं चंद्रे च द्वालोकेतु

३१. यत्रोपमानचित्रेणसर्वथाप्युपरज्यते॰ उपमेयमयीभित्तिस्तत्ररूपकमि
31 ष्यते· समानधर्मयुक्तसाध्यारोपात्सोपाधिरूपकं· उत्सिक्तक्षितिभृद्वस
यस्सच्छेदपुरंदरः साधारणधर्मविशिष्टोपमानस्ययत्रारोपइत्यर्थः वृथ
कथितसादृश्यंदृश्यंसादृश्यरूपकं· गुल्मसत्त्वंचशाखेराजतेभुजमस्से
रुरुः स्यादंगयष्टिरित्येवंविधनाभारारूपकं अंगयष्टिधनुर्वल्लीत्यादि
रूपितरूपकमित्यविदृश्यतेइतिरूपकं॥ रूपकादस्यभेदइतिवयंतुउप एम॰
मानप्रतियोगिकाभेदोरूपकं उपमेयप्रतियोगिकाभेदः परिणामःश्र ३१

प्रतीयते च· तत्राभेदे उपमेयप्रतियोगित्वे तात्पर्यग्राहकं प्रकृतकार्योपयो
ग एवं च यत्रोपमानस्य स्वात्मनैव प्रकृतकार्योपयोगो यत्र वोदासीनता त
त्र रूपकं· एवं च परिणामो विशेषणसमासापन्नं· रूपकं मयूरव्यंसकादि
समासमापन्नं मुखं चन्द्र इत्यादौ एतेन परिणामे मयूरव्यंसकादिसमास इ
त्यपास्तं· विशेषणसमासेनाप्युत्तरपदार्थप्राधान्यसिद्धेश्चेत्याहुः केचि
त्तु चन्द्रमुखं म　　दगित्यादिवारणाय उपमानप्रतियोगिकाभेदसंसर्गे
णबोधकानामुपमानोपमेयपदानां मयूरव्यंसकादिषु पाठस्यावश्यकः

३२ 32 अन्यथाविशेष्यनिशेषणाभावेकाममवारत्तथाप्रयोगोपिदुर्वारइत्याहुः
परिणामेपिदृक्प्रयोगिकाभेदवद्ज्ञमिसेवबोधइत्यप्याहुः परिणाम
प्रकृतकार्योपयोगितप्रकृतात्मनैव· रसोपयोगिताचस्वात्मनावोध्या·
चंद्रालोककृतस्तुपरिणामोनपोर्यस्मिन्नभेदपर्यवस्यति· कांतेनदृष्टार
दस्मिमौनमेवोत्तरंदानितिपरिणामलक्षणमाहुः अत्रैवलंबिताभेद
प्रतीतिरितिशारदागमकृतः विषयतादात्म्याध्यवसायरूपाविषमात्म राम॰
त्वपरिणतिः प्रकृतकार्योपयोगितावच्छेदिकापत्रसपरिणामइतिस· ३२

वैंसमासगोपथेति॰ आवं आवं चचः सुधामितिमयूरव्यंसकादित्वात्समासः
स्मात्वाकात्लकइतिवत॰ प्रकृतकार्योपयोगित्वपर्यंतपरिणामशरीरत्वात्
अतएवतिरयतुयदस्यासमस्तत्वात्पूर्वोक्तस्यवाक्यगत्वयद्याप्यदीक्षि
तेतवैयधिकरण्येनपरिणामेइति॰ अनुक्तोपालंभोयपरिणायः प्रकार
णोइदंचैयधिकरण्यंरूपकेपिदृश्यतेइत्युक्तातारणनायकशेखरामेत्युदा
हृतेतेः तत्रनधाशेखरिणोइत्यंशे आर्थरूपकं॰ नवाव्यंउपमानप्रतियोगि
कोभेदस्यायमयेऽभानात॰ शृंगारितोपयादवंच शेखरादीतितुन्विंत्यमे

३३ 33 ·नारायणोनास्त्रिणोइत्यस्यतदुपयादकत्वाभावात्·किंतुनमस्यताप्रयो
जकशिवनिष्ठोत्कर्षबोधकानिइमानिमदुयापदकतावशेश्वरस्यनदी
तादात्म्यायसेतिपरिणामणावामं·शेश्वरस्यनीचजनसाधारणत्वात्·इ
तरएवाचेरसाद्विर्भावः·पुष्पकेतोरितियद्यांतरमुत्थतंदीक्षिते·अथयक्ति
मतामित्यादिप्रत्युत्तविपरितमिति·अत्रेदंचित्यंपङ्क्तिंचिद्वयोपापनस्यए
जसंघटनानुपायत्वाद्विलक्षणावचततुरंगसादिरूपस्यैवचतदुपापत्वा राम०
तराजसंघटनोपयोगित्वंतुरंगमादिरूपेणोवोपापनस्येतेतदुक्तिरेववि ३३

परा॒ता॰ वचोनिष्ठाभेदप्रततियोगित्यादिममनुप्रतिभानिपूर्वपक्षार्थप्रधान
मसंव्यसकादिसमासेनयुधाप्रतियोगिकाभेदवद्इत्येवबोधोरूपके॥मी
नवतीनयनाभ्यामित्यत्रसुंदर्यांसरसीतादात्म्यरूपंरूपकंमुख्यवाक्यार्थ
ःतत्रचसाधारणधर्मोमीनवत्त्वादिःतस्यचसुंदर्यांबाधात्नयनाभ्यांमीन
वतीतिसुंदरीविशेषणांसरस्यांचमीनवत्त्वंप्रसिद्धमेव॰एवंचसुंदर्यांमीनव
त्त्वसंपादनरूपप्रकृतकार्यपयोगितामीनानांनमतात्मतापसेवेतितदंशे
परिणाममएवेतिनयनप्रतियोगिकाभेदवन्मीनवतीत्येवबोधइतिदिक्

३४ रमणीममेवविधाधरेणोक्तमिति अत्रेदंचिंत्यं राजशब्दस्यानेकार्थत्वा
34 त्तनिजृंभतेश्चत्वदुक्तार्थप्रागल्भ्योभयपरत्वात्प्रकरणादेश्च शक्तिसं
कोचकस्याभावात्तुल्यतयार्थद्वयोपस्थितौ सर्वकोमाधवइतिवश्लेष
णवार्थकपरिणामः कवीन्द्रपस्यव्यज्यमानताः प्रकृतनृसिंहराजोत्कर्ष
स्यचंद्रकर्मकाक्रमणेनैवेतरनृपाक्रमणेनापस्तूपपादत्वात् आक्षि
वाश्रारोपः तथापिनृपस्यैवारोप्यमाणत्वंचंद्रस्यैवविषयत्वमिसत्रनि राम०
पामकाभावः अपिचप्रागल्भस्यापिविजृंभत्यर्थत्वेनप्रकृतयोपयोगि ३४

तान्यपत्वेनपित्वपस्य संभवति· अतएवविद्याधरेणास्वरूपेणप्रकृतकार्यानुप
योगित्वपरिणामइत्युक्तं· ननुताद्यर्थविषयोभ्रमः प्रकृतकार्यानुपयोगित्व
मस्त्येवेतिचेत्तत्स्यैवताद्यर्थविषयत्वेमानंविभावयेति· इतिपरिणामः को
घनगारिनी॥ धीरिति· तादृशधीहृत्तिसंशमत्वप्रकाज्ञानविषयातालंकार
इत्यर्थः संशयेविरोधोनभासतेतकिंत्वविरोधित्वज्ञानाभावविशिष्टनाना
कोटिकज्ञानमेवसंशयइतिमतेनादृयद्वासादृश्येति· तत्रविरोधमानवि
रिमतेअलिर्नेत्रंवेतिवाक्यात्अलित्ववानममलित्वविरहृनेत्रत्ववानइ

३५ तिविशिष्टेवैशिष्ट्यन्यायेनैकत्रद्वयमितिन्ययेनवाबोधः अलिशब्दस्यचवा
35 शदस्तमभिव्याहारेभुत्पत्तिवैचित्र्यादुभयत्रालत्वयः केचित्तुवाशब्दद्वयबला
दलित्वविरुद्धनेन्लस्ववानमंनेत्रत्वविरुद्धालित्ववानितिबोधमाहुः तदभा
नवदितुअलित्ववानयतेलत्ववानिति· समुच्चयेत्वेतन्मतेविरोधभानंमंगी
कार्यमितिदिक्· आज्ञासुमेषोरित्यादाविति· तत्रस्याज्ञासंदेहेऽविलंघनी
पत्वंवनदेवतासंदेहे वनस्थितत्वंचपृथग्गुयात्तं· समुच्चमस्याणिपदामिति एम॰
·यादप्रतिविंबानिर्देशान्नतात्र· परंपरितोप्ययंसंभवतीति॥ आरोप ३५

स्यारोपमात्रोपायत्वेन परं पतितत्वं· न तु संशयस्य सशयोपायत्वेनः दैन्या
दीनां तमस्त्वादिसंदेहाविषयत्वादिति बोध्यं· कविलरनिष्ठोपीति· यद्यपि विद्व
दैन्येत्युदाहृतोपियरनिष्ठाः तथापि केशामिति सामन्येन निर्देशात्तत्र च निष्ठो
भवयितीत्यत उदाहरणांतरम्· ससंदेह इति व्यवहारस्त्वौपचारिको भ्रांतिमा
नितिनज· इति संसंदेहः॥ यजमानस्योन्मादस्य वारणायेति· विप्रलंभम
हापत्यादि जन्मान्यस्मिंत्रन्यावभासउन्माद इति तल्लक्षणमिति मतेनेदं
भ्रांतिसमुदायात्मन्यस्मिन्नेवेतिव्याप्तेश्चेति· उल्लेखभ्रांतिमतोरत्र संकीर्ण

३६ त्वं· मर्त्त्यत्वमृतत्वयोरिव· किंच वनितेति वेदस्यैतां लोकाः सर्वे वदंतु ते पुनाप
36 रिणतासेयं तयस्येति मतं ममेति तित्वडुदास्तुतापह्नुतिसंकीर्णा ह्येवमु
पमेयतावच्छेदकनिषेधसामानाधिकरण्येनारोप्यमाणमुपमानतादा
त्म्ययपह्नुतित्वलक्षणातिव्याप्तिः एवं तत्तदलंकारसंकीर्णे तत्तदलंकारल
क्षणस्य साधुर्वारेति चिंत्यमेतत्· कीरदष्ट इत्यत्र विधेयाविमर्शादिति· पाणि
तु हिरूपविशिष्टस्य कीरकर्तृकदष्टत्वस्य विधेयत्वे को दोष इति चिंत्यं· जाता एम०
न्वममपीति नाध्यरण्यं· शरण्यमिति संनिहितेनेति भावः अनासार्यत्वे ३६

न निश्चयविशेषणत्वेति । एवमप्यतिशमोक्तो कथमतिव्याप्तिवारणं तस्याम
नाहार्याभेदज्ञानस्यैव सर्वसंमतत्वादिति चिंत्य इत्यन्ये इतिमान्‌ । विरुवंकोराद्
ति । स्वस्वप्रिमाहारतिप्राचनिमित्तं । अत्र द्वयोर्यद्‌गणयोगिति । प्रथमयाद्द्वि
तीययाद्प्रतियाद्ययोरित्यर्थः कलानामुल्लेख इति । उदाहरणे एकस्यैवरा
ज्ञोदातृत्वं हन्तृत्वमप्रकारेणोल्लेखः । अत्र एव चैकस्य प्राय तर्मत्वस्य हरियदसं
गादिहेतुकत्वेनोल्लेखः । प्रकारस्य फलत्वहेतुत्वाभ्यां फलोल्लेखादिव्यवहारः ।
समानाधिकरणानां सनंधिनामिति । आश्रयविषयसमानाधिकरणा

३७
37

पदार्थरूपास्तु ये संबंधिनः तेषां मध्ये यस्य कस्य चिदनकत्वप्रयुक्त इत्यर्थः य
मत्वादिना भ्रांतिरयीति शरणो छूनां भ्रांतिवर्णनं राजोत्कर्षविरोधीति चिंत्यं
किंच ज्ञानपर्यंतस्य परं नेत्वे त्वस्य कथमत्र सत्वं ज्ञानस्यानिबंधनात् नियत
व्यंजकसामग्र्यभावात्तार्थो यिसः विविक्तविषयस्यनमस्कृतेरिति जन्यत्व
यथ्यर्थस्तु मत्कृतानन्वेति इतुल्लेखः रूपकवारणायेति भ्रांत्यादेरप्युपलक्ष
णं भ्रमरकुलनमस्येति एतद् इशेगते इमोक्तिरितिपरिक्रमभेदात्रकाव्ये। वि
धेमत्त्वमनुवाद्यत्वं चेति उभयोरप्यनुवाधत्वं विधेयत्वं चेत्यर्थः। ताद्रूप्य

राम
३७

योरार्थत्वं विधेयत्वं चेति· अनुवाद्यत्वं चेति चत्रुंपुक्तं उपमेयमसत्वं क्वेति·
अत्र हि उपमेयं पदार्थोपलक्षणमावश्यकमित्येतद्विरोधश्चिंत्य इत्यग्रे स्फु
टं निरूपयिष्यते। न विषं विषमित्याहुरिति· अत्रेदं चिंत्यं। नेदं मुखं चंद्र इति
प्रसिद्धाप स्युदाहरणेपि मुखत्वनिषेधस्य चंद्रारोपदार्थसाधारकत्वस्य
वक्तुं शक्यत्वेनानुभवसिद्धत्वेन चापह्नुतिमात्रस्योच्छेदापत्तिरिति· यदि तु
निषेधपूर्वकारोपे चमत्कारविशेषस्यानुभवसिद्धत्वादलंकारांतरत्वेन तर्हि भ्र
क्रतेपि तुल्यं। वल्लाकाराद्यनुसारेणेति।। अपह्नुतिरपह्नुत्य किंचिदन्यार्थ

३८ स्तच्चनमितिदंपन्नुसारेणोत्यपिबोध्यं॰सवएवेदमहृदयंगमंस दयानामि
286 त्तिश्चत्रेदंनित्यरोक्षितैतदंडीलपह्नुतिरपह्नुत्यकिंचिद्दमार्थस्तच्चनंनयंचेयुः
स्मारत्तस्यसहृत्वंपत्रिणांपतरत्युपक्रम्यैतदनुसारेणौवलदालेख्यसाद
वपह्नुतिध्वनिरुदात्हृतइतिनकिंचिदस्तहृदयंगमं।प्रकाशविरोधोपिनःत
त्रोपमेयपदस्यपदार्थोपलक्षणाखात्॰अन्यथाकेशेषुनत्नामोडिश्चइत्य
त्रस्वपनप्रपत्नाप्यगतास्तहेरिणोपितुततःपराभवंसंभाव्यतान्कंदरान राम
त्यजंतीत्यपह्नुतिर्व्यज्यतेइतिप्रकाशोऽसंगतःस्यादिति।इत्यपह्नुतिः। ३८

पञ्चोत्प्रेक्षासामग्रीति॰ साधारणधर्मसंबंधादिः॰ अत्रैकाधिकरणाया
पन्ने इति। समुदायापन्ने इत्यर्थः॰। यमुनाजलयोर्मलोत्प्रेक्षेति। किमोत्प्रेक्षो
यपारकत्वात्तस्यामलोत्प्रेक्षात्वंबोध्यं शिकिशोराभयानुकूलेति॰ श्या
शिकिशोराभिन्नाः॰ कोशनानुकूलेतियुक्तः पाठः॰ अवतिष्ठते ऽध्यवसान
वशादिति॰ अध्यवसानंचमंचाः॰ कोशंतीत्यादिपिषविवाचिकेनसमाना
धिकरणधर्मस्यकार्यरूपस्येति॰ वास्तवहर्षाधिकरणत्वेनतद्दृत्तितत्का
र्यस्यगतादेः॰ पमैर्मलस्यामहत्तेरितिभावः॰। पञ्चादिष्ठुभावयद्दरास्य

३९ ति। ननुकर्त्तरिक्तइत्यतः कर्त्तरिलः कर्मणीत्यत्रानुवर्त्तते तत्रानुकूलव्या
पारार्थकत्वे क्तविधायकेपि तथैवस्यात्तदुत्थाशंकापनोदायेदं। अधिका
रस्तत्रस्थकर्त्तरीत्यनेनैवसिद्धेभानइतिव्यर्थस्यादितिभावः नत्वेवंलाका
रविधायकेपितदर्थकत्वापत्तिरतआह शब्दानुवृत्तिपक्षेति· इवार्थस्यवि
धेयतेति· विषयनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितंइवार्थसंभावनाविषयस्यविष
यिणोलेयतादेः प्रतीयमानंयद्विधेयत्वंतस्यभंगायत्तेरित्यर्थः विषयस्य राम०
विषयिवाचकेनतनमतेतिगीर्णत्वादितिभावः निःशब्दत्वाध्यवसितमि ३९

तिनिः शब्दत्वेतादात्म्येनाध्यस्तमितिनमितिसर्थः इवराद्यावितस्योत्पेक्ष्मतयाति
मौनंस्तिनेवशब्दान्वितंसमासार्थेन्यपदर्थिगुणत्वात्‌ विषयस्यनिगीर्णात
यतिएकपदोपस्थाप्यत्वादितिमावः सिद्धः साध्यश्चेति तदुक्तंसर्वस्वविम
र्शिन्योः अध्यवसायोद्विधा स्वारसिकउत्पाद्यश्च तत्रस्वारसिकोविषया
नवगगमरावयथाभ्रांतिमदादौ तत्रहिप्रमात्रंतरगतास्वारसिवप्रेवतथा
प्रतीतिर्वक्ताभ्युपगते स्वारसिकत्वंचकविप्रतिपत्तिनिर्वर्तितत्वेनः अन्यथा
भ्रातिमात्रंस्यात्‌ द्वितीयस्तुविषयिविविक्ततपाजानानएवविषयेप्रयो

४० जनविशाद्विषयिणामध्यवस्यतियथोत्प्रेक्षादेः सपुनर्द्विविधः सिद्धः साध्य
स्यः तत्रसिद्धोयत्रविषयस्यानुपात्ततयानिगीर्णत्वादध्यवसायविषयोय
मानस्यप्राधान्यंयथातिशयोक्तौ· द्वितीयोपत्रेवानुपादानेनसंभावनाप्रस
मात्मत्वाद्विषयस्यनिगीर्यमाण त्वादध्यवसायक्रियायाएवप्राधान्यंतत्र
तएवात्रविषयानुपादानेपिनसिद्धत्वं इवाद्युपादानेनसंभावनायाएवप्रा
धान्यादिति· यथाकथंचिद्वृत्तफलमोरत्वयादिति· स्वर्गोध्वस्तइत्यादाविव राम०
नीलरूपवान्जातइत्यादाविवचेतिभावः अत्रतादात्म्येनैवोत्प्रेक्षणामि ४०

तिहेतत्प्रेक्षायामपि तथैव· तत्र हेतुः पंचम्यर्थः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदः संस
र्गः तस्य च प्रयोज्यतासंबंधेन कार्येन्वयः संभावना च प्रत्ययार्थ एवास्तेति· एवं
च विशेषणाभिन्नसंभावनाविषयहेतुप्रयोज्य एकत्वं वंतो इति एकौ तवांघ्री
मृदुलौ भुद्धिवेक्षयणाक्रवमिति तदुदाहरणे बाधः विषयी च प्रकृत्यर्थ एव·
भेदविशेषणहेतुककार्याभिन्नत्वेनाध्यवसितत्वभावजन्य एकत्वं च निमित्त
मिति· विषयविषयिणो रूढे श्म विधेयभानेन प्रतीतिस्त्वभांचोनेष्टेन· ए
वं फलोत्प्रेक्षायामपि बोध्यं· धर्मोत्प्रेक्षायां च साधारणधर्मसंबंधो निमि

४१ त्तं·केचित्तुधर्मोत्प्रेक्षामेवाहुः तेषांतत्सहचरितधर्मसंबंधोनिमित्तं·एवं
५। चप्रकृतेपिदेवत्वंधर्मउत्प्रेक्ष्यते·सचपंचम्यर्थः तस्यचत्वभिरूपितजन्य
तासंसर्गेणारक्तत्वादावन्वयः प्रकृत्यर्थस्यचाश्रयतासंबंधेनप्रसयार्थे
·उत्प्रेक्ष्यत्वंचपंचम्यर्थस्यैव·उत्प्रेक्ष्यतावच्छेदकसंबंधस्वाश्रयतैव·प्रत्य त्त
र्थस्त्वविषयः उत्प्रेक्ष्यावच्छेदकसंबंधोनोत्मेत्प्रेक्ष्याधिकरणेस्वरतिष्ठजन्यता
निरूपितजनकतासंबंधेनवर्त्तमानोतिशयोक्त्यातज्जन्यधर्माभिन्नत्वे राम·
नाध्यवसितोवरायेहत्तिर्धर्मोनिमित्तं·एवंचसंभावनाविषयविशेषणाद ४१

त्ति हेतुत्वनिरूपितजन्यताश्रयरक्तत्वं तावित्तिबोधः एवं फलोत्प्रेक्षायाम
पिबोध्यमित्याहुः प्रतिबंधकनिरासायंमिति ईश्वरादेस्संभावनार्थकत्वाय
वेत्यपिबोध्यः स्वात्तत्वस्तोमास्पदमिति· उभयासहितः सोमः यद्वाचंचंद्रमा
मनसोजात इतिश्रुतेर्जनकतासंबंधेनसोमास्पदत्वंमनस्युत्प्रेक्ष्यते· ते
नचेश्वरत्वमपिवर्ण्यस्यव्यंपेमित्या तदाश्रितानांचेतिराजाश्रितानामि
त्यर्थः उदयतिवदनव्याजादिति· विषयापन्हुत्वश्चात्तराजतादात्म्यसंभावना
दीर्घोमः इत्युत्प्रेक्षा॥ तद्यत्स्ववाचकपदेनेति· तस्यतावच्छेदकं चमसत्वमेवे

४२ ५२ तिभागेवतिरूपितंमलेनचरूपकादभेदत्तत्वारस्यत्रचेतिःएतावानेनविशेषप
तिभावःवाधज्ञानस्यचेतिएवंचाहार्यो चेदवुद्धिरितिःभाववायवुद्धिकस्ये
वाहार्यत्वातःप्राण्वक्लृकमलमंनभसीत्यादौत्र्याल्हादकत्वादिकंलस्यतावच्छे
दकंतेनरूपेणाप्रथमतोवोधेतदभावच्छिन्नेकमलत्वाभेदप्रत्ययोव्यंजनया
नारार्भःतद्दर्मावच्छिन्नेकमलत्वाभेदवाधवुद्धेरभावात्ःअतएवगौणसाध्य
वसानायांसर्वथैवाभेदावगमःइतिप्रकाशन्तःरूपकेत्वाहार्यैवत्र्यपमे ए॥ ५०
वरूपकादस्यविशेषदसाङ्कःतस्मिन्नेवानुयारूकतयेतिःभगवत्तोनिगरणे ४२

तदा तेन्न न कर्मत्व तद्धरणाकर्तृत्वरूपे साधारणधर्मौ: साधारणत्वसंपादनेमे
वानुयोगकत्वं भेदाभावरूपतयेति प्रास्य पूर्णाशंकतेत्यादावन्योन्याभा
वस्य प्रतियोगितावच्छेदकधर्मरूपतायाः सर्वतन्त्रसिद्धत्वात् धर्मसत्वत
म्यां प्रसिद्धमिति धर्मद्वयशस्सत्वं च सामानाधिकरण्यं संबंधावच्छिन्न प्रति
योगिताकं नवीनो जलधर इत्यत्र च भगवद्भक्तिलोकोत्तरत्वं न तत्समानाधि
करणान वसुधमकरणकव्याप्तिकर्तृत्वेन जलधरत्वेन जलधरत्वेन समाना
धिकरणे सामानाधिकरण्यसंबंधेतदुभयविशिष्ट जलधरत्वंकविकल्पि

तं· क्वचिप्रसिद्धमयीति सामानाधिकरण्यं सर्वं· येन तादृशधर्मद्वयविशिष्ट
४३ 43 तयाप्रसिद्धमयीत्यर्थः अपूर्वश्चंद्रसादावप्येवं· मुखमपूर्वश्चंद्रः सादौ कवि
कल्पितविशिष्टचंद्रेणाहार्याभेदप्रतीते रूपकं· केचित्तु कविकल्पिततादृशं
चंद्रत्वस्य मुखत्वेन विरोधाभावादाहार्यैव विषयितावच्छेदकारप्रकाधार
काधीरत्र रूपकलक्षणे आहार्यत्वं न देयं· अतिशयोक्तिरसनाहार्यैव रूप
केआहार्यानाहार्या च धीरिति· अभेदप्रसक्तस्य पदन्यत्वमित्यतिशयोक्ति राम०
रेषुप्रसक्तस्य विविक्ताकारवस्त्वंतरत्वेनान्यवरक्तत्वेन बाध्यवसानमिति त ४३

दर्थः अस्ति हि प्रत्तत स्य षु वश्य चंद्रले नाध्यवसानं आदार्यत्वाभावाद्व नरूप
कमित्याहुः कुवलमानंदे पदुक्तं तन्निरस्तमिति अत्रेदं चिंत्यं काव्यप्रकाश
दीरीसात दुक्तेर्निर्वाधत्वात किंच त्वयाप्ययमेदप्रधानातिशयोक्तिरिति प्राचीनव्य
वहारसंगाम नायविषयितावच्छेदकमेवाभेद इत्यवश्यं वक्तव्यं एवं व तथैवाभे
दातिशयोक्तिरितिव्यवहारो मयापि रूपयादः कोपंगलितरुररागा इत्यारोपसि
द्धविषमितावच्छेदकप्रकारकबोधस्य वाबुद्धिपराहतत्वात्कोयमिसनेननिर
स्तत्वाद्ववरं चंद्रकार्यकारित्वप्रकारकबोधाङ्गीकार्यः एषेववताइप्यातिशयो

४५ रक्ते: अत्रापि विषयिताव छेदकं प्रकारक धीरादार्यैव तु तद्धर्म विशिष्टेशावत्य
५५ संबंध गुरोपि तथैव तद्धर्म वैशिष्ट्यमयि लस्य स्थरोपितमेवेति· रूपकादस्या
रोप इति· आहार्य त्वानाहार्य त्वं ततो विशेषण स्य ग्रं: नवनन्य त्वादिभिरिति
·तथा च तेन रूपेणाकदापि वोधाभावेन तद्रूपस्याभेदस्य भेदेन त्वदुक्तं नि
वारणमसंगतमिति भाव: तेषामनुगतत्वादिति· तिगीयेप्रसतस्यसमेना
ध्यवसानं भेदेनाभेदस्य संबंधेनासंबंधस्येति सकल हाधारणस्यैकस्य रत्न०
धर्मस्याभावादति शयोक्ति लक्षणमननुगतमिति भाव: इयमपि गम्यो ४४

त्प्रेक्षैवेति· अत्रेदं विंसं· ननं मुखं चंद्र इत्यादौ न नं परा भावे प्रतीयमानस्य
रूपकरचानायत्तेः उत्प्रेक्षाया आयत्तेश्च· तत्कीर्त्तिर्भ्रमणाश्रांते तत्त्वरू
द्भदुरगमने स्वर्गगमने स्वर्गगाप्रवेशता· दात्म्योत्प्रेक्षा कीर्त्तौ स्वर्गगाप्रवेश
कर्त्तृत्वोत्प्रेक्षावावश्यं रचीकार्या· अन्यथा भ्रमणाश्रांतत्वरूपविशेषणावै
पर्थ्यायत्तेः तद्वत्प्रत्तते उपेक्षा साधकाभावात्· भ्रमणाश्रांतत्वरूपे देतत्प्रे
क्षामोत्तु न कश्चिद्दोषः स्वर्गसंबंधित्वं स्वर्गगमनं· स्वर्गगाप्रवेशरूपो यात्तो
बाधमौ निमित्तमिति· अग्निमाभ्याप्र्वयोरिति जन्मशतोयमेगयसुख

४५ दुःखाभ्यां देवदर्शनादर्शनजन्मसुखदुःखयोरित्यर्थः नत्वेर्वाभ्यामिति दर्शना
दर्शनजन्यसुखदुःखाभ्यामेव जन्मशतोपभोग्यसुखयोरित्यर्थः नाशक
तावच्छेदकेति पुण्यराशिनाशत्वयापराशिनाश त्वहमकार्यतावच्छेद
कावच्छिन्नकारणतावच्छेदकं सकलजन्मोपभोग्यसुखत्वादिकमेव तत्त
दर्शनजन्मसुखत्वमेव तत्तत्सुखानां स्वस्वफलोपहितपायनाशकताप
रत्वकल्पत्वादिति भावः जन्मशतोपभोग्यसुखदुःखेवउपमानंमरणत्वात
दर्शनादर्शनजन्मचोपमेः ध्वनित्वंच प्राचीनरीत्या इत्यतिशयोक्तिः द्वयो रामं० ४५

रौक्योपंचम्यमतीयत इति॰ तव्यतीनावपिनात्रतन्मात्रत्ततस्यमत्कारोनुभ
वसिद्धः किंचुतत्स्स्वत्तैतकधर्मत्वमत्तएवेतिष्टथगलंकारता॰ नचगम्योप
मयैवनिर्वाहः नियमानस्यापितादृश्यस्यांसुंदरसाधारणधर्मकत्वेनासुं
दरत्वादितिवोध्य॰ गुणक्रियेत्युपलक्षणंवाधर्मस्येति॥ यद्वान्यजातिक्रिमा
ईव्यातिरिक्तंधर्ममात्रंगुणइतिवैयाकरणमतेनेदं॰ किंचनेमनागपिनि
श्चित्तरमत्रवितामावत्वभेदस्यवितानतिरिक्ततयागुणस्यैवसाधारणध
र्मत्वमपिवक्तुंशक्यंपरवं॰ सुवर्णमः सर्वलक्षणाक्रांतत्वादितिच्यत्रेदं चित्यं॰

हिताहितविषयकतुल्यव्यवहारकर्तृत्वप्रतीतिजनितश्चमत्कार एषा॰ यथोक्त
४६ धर्मिणामेकधर्मात्वमनुगतत एव मत्र चमत्कारस्तेनापेति भेदात्॰ प्रदीयते
४८ यए भ्रतिमश्च्वनिंबमित्यनयोः पद्ययोर्न तादृशैकधर्मान्वयजनितश्चमत्कारः
किंतु राजनिंबयोर्हिताहितविषयकशुभाशुभान्यतरैकजातीयकर्तृत्वव्यव
हारजनित एवेति सहृदमकदयमेवात्र प्रमाणं॰ अत एव ज्ञगालमानोत्त
दयाद्मुष्याविलोचनाभ्यामिवचारिधारेयत्र न जल्पयोगिता॰ चंद्रइव एम॰
सुंदरं मरवमिसत्त्र तदीयकं॰ तत्र सादृश्यप्रतीतिजनितचमत्कारस्यैव सत्वा ४६

त्. नचैवमलंकारांतरत्वमेवयुक्तं. सत्यंमतएवासरसात्पुवत्नपानंदत्ततादृ
यंसरस्वतीकंठाभरणोक्तेसुक्तं. नचतुल्ययोगितायांसादृश्यस्यांगम्यतया
गम्येयमयैवनिवर्द्धिः. तावन्मात्रेणतचमत्काराभावात्तएकधर्मान्वयत्तत
स्यापिसत्वात्. प्रतीयमानस्यापिसादृस्यासुंदरासाधारणधर्मकत्वेनोसुं
दरत्वातइति. परंपायाछेदकेति. स्वकर्मकक्रियाश्रयत्वरूपमेत्यर्थः. वस्य
माणाकारकदीपकेतिवसुदातुंयशोधातुमतीवनिपुणोभवानित्यादौ.
चंद्रांशुनिर्मलंवा।रीति. अत्रद्वितीयचरणेनास्तिप्रसंगविषमः. तंदृशेम

४६ क्रमभंगश्चकाव्ये: रसनारूपेषेति· रथी रचिरिव वलिर्वलिखिकर्णाइति
प्रतीतेरित्यथः इतितुल्ययोगिता· अत्राप्ययोयमप्यस्येति· परंतुप्रकृतमुप
मेयंच्चप्रकृतमुपमानमितिवोध्यं· कर्त्तादि· कर्मकारणेन्यादिपदन्यासे
· कविसंरम्भगोचरइति· केवलंताहशनापिकास्वभाववर्णनस्येवतत्त्वा
दितिभावः उपमायामिवस्यादेवदोषइति· तेनधर्मेणोपमागम्याम
स्यादितिभावः इतिदीपकं· एवंचवस्तुप्रतिवस्तु· भावापत्त्रेति· तद्विषेष्य एम०
णांनां विंवप्रतिविंवभावे क्वचित्सत्यपि उपमानोपमेयवृत्तिर्धर्मोवस्तु ४७

प्रतिवस्तुभावापन्नत्वे दृष्टांतेनुसासात्तद्वृत्तिधर्मस्यापिविंवप्रतिविंव
भावइतिदृष्टांतद्विशेषः। एकस्यैवधर्मस्यपृथकशब्दाभ्यामुपादानं
वस्तुप्रतिवस्तुभावः दिविभातीयथाभानुस्तथात्वंभासिवैभुविइत्यादौ
वावमार्थोपमायामतिव्याप्तिवारणायार्थमिति· स्मरणस्यतदसंपर्का
दिति· यथावास्यार्थोयमायांगगनाधिकरणकभानुकर्त्तकशोभाविशि
ष्टभूम्यधिकरणकत्वकर्त्तृकसत्तेतिवोधः वैशिष्ट्यनियामकसंवंधश्च
स्वकर्त्तृसदृशकर्त्तृकत्वमेव· संवंधविशेषतास्यमेयारुकौचयथातथा

४८ शब्दो नैवं प्रकृते स्मरणांतर्भावेणोपमानोपमेयभावः किं तु तादृशपद्म
48 सदृशं तादृशं माननमित्येव । न च वाक्यार्थोपमायां तादृशशोभाश्रयभा
नुसदृशाईदृशशोभाश्रयत्वमिति बोधः क्रियाविशेषणस्य प्रथमांता
र्थस्योपमामत्वेनान्वयायोग्यत्वं प्रतिवस्तूपमायां तु तादृङ्नरसंबंधयोत
कपदाभावात् गम्यते वौपम्यस्य । यद्वा वाक्यार्थोपमायां तादृशं संबंधो
पि यथा तथा पदद्योत्यत्वात् प्रकार एव । यत्र वा वाक्यद्वयगतानां पदार्थानां राम०
सर्वेषां परस्परसाम्यं तत्र प्रतिवस्तूपमेति शरदागमकृतः । आपद्धतद् ४८

स्युदाहरणे आपद्गतः सत्पुरुषः पूर्वोदार्यवान चकांतित्यादिरत्यर्थविशेषरू
पेन कालागुरोर्दृष्टं तत्ता यथा पूर्वं न नरएतादृशिमान एतद्धूमादित्यत्र महानत
सस्य तस्मात्कालागुरुरूपदृष्टां तेन तद्वृत्तिसामान्यधर्मवच्छिन्नयोर्व्याप्ति
सिद्धेः पत्सामान्ययोर्व्याप्तिस्तद्विशेषयोरिति न्यायेन पूर्वोक्तविशेषनियम
सिद्धिः उपमावः आपद्गतः सत्पुरुषदृष्टे दहनमध्यगकालागुरुसदृशइ
ति साधारणमधश्च विंवप्रतिविंवभावापन्नो पूर्वोदार्यलोकोत्तरपरिम
लविशेषणाकविस्तारणनप्रस्तप्रतिविंवस्तभावापन्नमएवं चैवधिक

रायेपिरेकत्वाक्षिप्यते तत्र च एवोक्तरीत्या एकविशेषेऽपरविशेषस्य दृष्टां
४९ तत्वाभावात्तद्वृत्तिसामान्यावच्छिन्नव्यतिरेकत्वाक्षिप्यते सिद्धेवतस्मिन्
तद्विपरीतदृष्टांतेन तादृशसामान्यवच्छिन्नान्वयनियमसिद्धेयत्सामान्य
योरितिव्यापात्तादृशविशेषावच्छिन्नकाव्योक्तान्वयनियमद्धिरिति: मदिमा
भावव्याप्यत्तुवीफलरहितवीणांदंडसदृशः संगविशेषाभावव्याप्यत्वे
त्वाभाववान्पुरुष इति चोपमाकारः तत्वं किमपीत्यन्यापि मधुन्नतातिरि राम०
क्तज्ञानाविषयतत्वकमंदृसदृशं साधारणं सकलपुरुषज्ञानाविषय ४९

तत्वकुकाव्यजिल्पमाः यथाकथं विद्वैधर्म्यस्योदाहरणामिति· अत्रेदं चि
त्यं यद्यपि विद्वानेवेत्यस्यैवकारबलेनाविद्वान्नजानातीत्यप्यर्थस्तस्यवो
त्तरवाक्यार्थः सधर्मैवतथापि भूतलएवंवध्यापुत्र इत्यादिप्रयोगवारणा
यभावान्वमस्यापि विवक्षितं तत्वमस्त्योतहिवंध्येत्यनेनाक्षिप्यस्यप्रस्त
वित्रेवजानातीत्यस्यवाक्यार्थस्योपमानत्वेननिनक्षराणां द्वैधर्म्यंवोध्यं
आक्षिप्तव्यतिरेकसजातीपार्थनिवंधनेवैधर्म्यस्यैवोपात्तत्वस्वव्यति
रेकयोः स्वव्यतिरेकसजातीपार्थस्यैवनिवंधनेतराक्षिप्तमतद्व्यतिरे

केरोपात्तस्योपस्मयागम्यत्वेपितत्वोचित्स्यात्तयदिसं।तीयत्रापिगुणा
५० 50 ःस्वयमेवप्रकाशंइतिभावान्वमपिधर्मभूतंकस्तूरिकामोदःज्ञपप्येनन
ज्ञापतइतिवाक्यार्थेत्तदाक्षिप्तेनस्वयमेवप्रकाशंतेइतिवाक्यार्थेनमाना
न्वयवाक्यार्थेएवोयमुपावाध्यं·यद्वापरिसंतीयत्रैवकारस्यक्रियासमधि
व्याहृतत्वादत्यंतायोगव्यवच्छेदएवार्थः परतोनप्रकाशंतइत्येतदाक्षेपल
भ्यंमेव·तत्रद्विद्वितीयार्थद्वयंनस्वतःप्रकाशंतएवेत्यतस्समानजातीयार्थ राम०
वर्णनंकिंतुपरतोनैवेतस्समानजातीयस्यैवःयत्तुज्ञपथ्येननप्रकाशते ५०

किंतुस्वतरणेवेसमर्थवर्णनेनतत्रस्वतरणेवेसंशोनवाच्यः किंत्वाक्षेपलभ्यः।
आक्षेपेणचमाभिकः कोमरंदानामितिभवदुदाहृतेपिमधुव्रतंविनाको
जानातीत्यर्थप्रतीतेर्वैयधिकरण्योदाहरणत्वनस्यात्तत्रअस्तुवाणवकाए
पकर्षणेननपरतइतिप्रस्तुतवाक्यार्थः तथापिव्यतिरेकसजातीयार्थ
निबंधनादन्वयसजातीयार्थनिबंधताच्चविद्वानेनेतिवदस्यापिवैधर्म्यो
दाहरणातेनत्याज्यमिमव्यतिरेकसजातीयार्थनिबंधनएववैधर्म्योदाह
रणत्वमितिराजाजानातीति· अनुपात्तधर्मेणोपमस्येतितादृशोपम

५१ ष्टस्यैकधर्मसंबंधिभेदेन द्विरूपादानस्यवस्तुप्रतिवस्तुभावापन्नसाधा
51 रणाधर्मं कृत्वाभावान्नास्यप्रतिवस्तूपमोपमोगितेति चिंत्यं· असंकुल
तारूपस्येति· एवंवाक्यार्थघटकद्वितत्रस्वरूकमेणेति नामार्थविशेषणा
दीनामुत्तरनाक्यार्थघटकेप्राणानपदद्र्यमित्यत्राभावाद्दृशंकुलतारू
तिप्रतिनस्तूपमा दृष्टांत इति बिंबप्रतिबिंबभावापन्नसाधारणधर्मकं
वाक्यार्थयोरार्थयौपम्यंदृष्टांत इतिनिष्कर्षः एकस्यैवद्वौभेदाविति· उ एम
पमारूपस्यैवेत्यर्थः इतिदृष्टांतः इरुत्तोयम्यपोरितित्तज्ञानमोरित्य ५१

र्थः अस्यास्तूपमानोपमेययोरिति आस्ये पूर्णशशांकतेति भव उक्तरूप
कोदाहरणे इदमतिव्याप्तमिति चिंत्यं रूपकस्य गुणीभूतत्वेनेति कर्त्तभेद
रूपवाच्यतिध्वंगत्वेनेत्यर्थः तयोर्विशेष इति रूपकातिशयोक्त्योरित्यर्थ
ः रूपकारोत्प्रेक्ष्यमान इति अस्यासामजस्यापत्तेरित्यनेनान्वयः तत्र हेतु
र्व्यंग्यस्यादित्तृतीयांतं उपमेयाभेदासिद्धाचेति निदर्शनायां तथाभावेतु
वीजं चिंत्यं तत्तु तन्मतदूषणे नैवेति अत्रेदं चिंत्यमत्वामंतरात्मनि लसं
तमिति भवेदुदाहृतेपि गम्यरूपकेणैव निर्वाहे निदर्शनाया उच्छेदापत्तिः

५२ 52 अथानाक्यार्थरूपकोछेदवत्गम्यवाक्यार्थरूपकयो छेदापत्तिश्च· नचमुख
मिवचंद्र इतिवाच्योपमामुखंचंद्र इतिगम्योपमैवस्यादितिरूपकोछेद इति
वाच्यंतत्राभेदप्रतीतिकृतचमत्कारस्यैवसत्वात्साहश्यकृतस्यतस्याभावा
त्· किंन्वत्वदुदाहृतेकर्त्तौरूपकमेवास्तुप्रतीयमानोपिक्तिपयोरभेदोवि
शिष्टरूपकेविशेषणाभेदवन्मालंकारांतरंतस्मात्कम्यतामात्रेणालंका एम०
रांतरतेतिरिक्तंवचः प्राचीनीरंलकारांतरत्वेनपरिगणनाद्गम्यत्वेयंवाच्य ५२
त्वेरूपकमित्युच्यतेतर्हिप्राचीतसेतुविघटव्यर्थमेवेति· बोधमत्त्रिस्यत्र

प्राचीयमानोऽत्रास्तीति · मुख्यार्थविषया · तत्रापि मतेलाक्षणिकार्थपरत्वेति
यमेवेतिबोध्य · इतिनिदर्शना · गुणान्तरेणसादृश्यप्रत्ययस्यदुर्वारत्वा
दिति · अत्रेदंचिंत्यंकथमिंदुरिवाननंनलदीपमितियद्येकलंकवत्वेनतद्
भिन्येनवासादृश्यंनप्रसिद्धमुपपत्तिविषयोवा · यस्यनियेधकथंशब्देन
प्रतिपादितेगुणान्तरसादृश्यप्रतीतिपथ्यमवतरेत · किंत्वन्यधर्मेणाप्र
सिद्धसादृश्यैवदृशाधिकारस्ननत्वप्रतिपादनदाराऽभाव · प्रतिपाद्यतेऽ
पकर्षोवा · सचाविशेषात्सर्वधर्मप्रयुक्तस्यैवेतिगुणान्तरेणसादृश्यप्रस

५२ यइतिरिक्तंवचः कथंतुल्यामः कलपापायिष्टंकजमित्यादौसर्वथैवसादृश्य
53 निषेधप्रतितेसुतस्माद्यमोरेतादृशान्नन्नत्वाधिक्यवर्णनाभावेसादृश्यं
पर्यवस्यतीत्येतावतैवोपमागर्भत्वव्यवहारः सोपिकुमुदादतिरिच्यते
मुखमित्यादौव्यतिरेकस्यालंकारत्वाभावापेः किंच्यव्यतिरेकेगुणांतरेक
थितेगुणांतरसादृश्यमपिचमत्कारि यथादेवदत्तेनसदृशोयज्ञदत्तः
धनमस्याधिकमित्यादौ· तत्रविद्यादिकृतसादृश्यस्यापिचमत्कारित्वात राम०
उत्कटविषयत्वेनदेवदत्तस्यप्रसिद्धत्वात इति· गुणांतरकृतनिषेधेति· ५३

सादृश्यानिषेधेत्यर्थः आक्रुतविशेषणेति। स्वं। उपमेयमविशेषणेनेति। त-
दपिचिंत्यरसघनुकूलतयेति। अत्रेदं चिंत्य उपमानादुपमेयेवर्ण्यमानं
केवलस्मरणमेवगुणाधिक्यकृतंव्यतिरेकः तच्चक्वचिदुपमेयोत्कर्षमेवा-
श्रयि। क्वचित्तदपकर्षमेवसापिः क्वचिदुभयपर्यमेवसापि। आधिक्यम-
नत्वशब्दावप्युत्कर्षपकर्षपराववः तत्रापकर्षपर्यवसायिरक्तारत्वमित्य-
त्र। अत्रोपमेयेशशोकत्वादिगम्यचेतनत्वसहृदयत्वादिभिःशोकरहि-
तत्वशोकसहितत्वाभ्यांत्तद्गुणाधिक्यप्रतीतावधिशोकस्यस्वरूपेण

५८
54

यक्तत्वाद्विरहिवास्यत्वाच्चवाश्मचेतनत्वमेवहसम्यक्नपुनः प्रियावियोगा
दिजन्यशोकास्पदत्वेतत्त्वादीतिप्रतीतिपर्यवसन्नत्यक्नपुन नात्रविरह
नुगुणाकविनिवद्धात्पर्यविषयोपकर्षपर्यवस्यतिः अतएवप्रियावियोगा
घपितुल्यमित्यर्थकामानयोः सर्वतुल्यमितिवाक्यंवरितार्थएतेनोपमा
लंकारद्दूरीकरणमेवचमात्कारीतिपरास्तं स शोकत्ववर्णनेपिरक्तत्वादि
धर्मैः सादृश्यस्यविग्रलंभयरिपोषकतयावचमकारिणः सत्वेनतदुप

वस्यकर्तुमशाक्यत्वात् अलंकारवियोगोदाहरणांतुभुननन्नितये ५८

विंमादिवोध्यमिति· तन्ननिपुणांनिरीक्षितमायुष्मतेति· अत्रेदंचिंत्यमशे
षेपिनाद्याभेदाध्यवसायः सर्वदोमांधवइतिवत्· किंतुपरास्यरानन्वितये
दीर्घाक्षरादवयवसंधानाच्चभेदइत्यर्थद्वयमितरान्वपि किंचाभेदाध्यवसा
येपिनास्यसाधारणं· भेदशब्देनतस्यतिरस्कारेणोपमानिष्पादकत्वाभा
वेनसकलकलमित्यादिवैलक्षण्यात्· यदपितस्योपमानवृत्तित्वेनेत्यादि
·तत्र उपमानत्वंहिसादृश्यप्रतियोगित्वंतत्त्वप्रतीपालंकारविधयारूप
णास्यास्त्येव· दीर्घाक्षत्वरूपगुणस्याधिकस्यतइत्यस्मिन्नरूपारोपसत्वा

५५ त्वं॰ अकलंकं मुखसदृशो न सकलंकश्चंद्र इत्यादौ व्यतिरेकस्यैवमेव नि
55 र्वाह्यत्वात्॰ यदप्यनुभवपर्यवसायिनो व्यतिरेकस्योदाहरणमित्यादि त
दपि तं। उत्कर्षापकर्षोभयापर्यवसायीत्यर्थक उभयपर्यवसायीतित
द्रूयपाठात्॰ अनुभवपर्यवसायित्वेन वैतत्‌ देवोच्यते यत्र कृतानुगुणोत्क
र्षापकर्षपर्यवसायित्वाभावेन विद्यमानस्यापि व्यतिरेकस्य नालंकारत्वं किं
तु वक्तृतामात्रमिति॰ अलंकारश्चात्र गम्योपमेवेकृपणकृपाणयोः श्लेष रम
लब्धाकृतेर्दीर्घात्सरणाच्च भेदेपि इतरसर्वं तुल्यमेवेति पर्यवसानात्तत्कृतश्च ५५

मत्कारस्यैव सत्त्वाच्च त्वदुक्तगम्योपमैवेति इत्तिपतिरेकस्याप्रधानशक्तिया
त्मकमिति: इदं चिंत्यं· अप्रधानयत्दृशाप्रस्याख्यानपरमाष्यनिरोधात्· अप्र
धानभूत्यैः सदृगतोराजेत्यत्रतत्तीयानापत्तेश्च· सदृशक्तिलक्षणां चयत्रैक
स्यशादः क्रियाक्रियोऽपरस्यसदार्थबलादार्थः सामसंशक्तिरितियत्तमि
ति। किंतु प्राधान्याप्राधान्याभ्यामिति· प्रधानमुपमेयप्रधानमुपमानमि
तिबोध्यं· व्यतिरेकस्यानत्थानापत्तेरिति। निशाकरसमानत्वेन वर्णिता
पेक्षयास्ताक्षान्निशाकारत्वेनवर्णितेभासमानस्यसाक्षान्निशाकरत्वव

णोनप्रयुक्तस्यव्यतिरेकस्येत्यर्थः। प्राचीनाएव सदोक्तेः पृथगलंकारतायामि
56 ति। एवंचैतदनुभववलेनैव मुणप्राधानमावकृतविच्छित्तिविशेषमाश्रि
त्यसर्वस्वकाराद्युक्तः कार्यकारणयोर्वापर्यविपर्ययमत्लोपि सदोक्तेः प्रकारश्च
श्रयणीय इति चिंत्यं शोणात्वासक्तत्वाभ्यामितिश्च धरे शोणात्वंमनस्यास
क्तत्वं नितंबे धिकभारत्वंमथ्ये उपदेउपदेशकर्तृत्वं इति सदोक्तिः। मिश्रिता
यथेति। विनाकृतस्यवस्तुनोरमणीयत्वारमणीयत्वाभ्यां मिश्रितेत्यर्थः। राम०
इति विनोक्तिः साकांक्षयालंकायावशतामिति। अलंकायस्य अवशतां लं ५६

लंकायावशंताच॰ समासोक्तावप्रस्तुतवृत्तांतएवचारुतताहेतुरितिप्राचःतेषा
मयमाशयः। अपमैत्रीत्यादौश्लिष्टविशेषणप्रतीतप्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तांत
योःश्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायेनाभिन्नयोःप्रस्तुतवृत्तांतोविशेष्यःत
द्बोधकशब्दाध्याप्रस्तुतस्तअभेदेनतद्विशेषणांएवंवाप्रस्तुताभिन्नप्रस्तु
तस्यचंद्रेणान्वयःतत्रयद्यपिप्रस्तुतस्यस्वासाधारणधर्मेणचंद्रेन्वययो
ग्यतास्तितथाप्यप्रस्तुतभेदमापन्नस्यनसास्तीतितद्रूपावच्छिन्नस्यत
स्याःप्रकृतेधर्मिण्यारोपःएवंवाप्रस्तुतव्यवहारसमारोपपदेनाप्रस्तु

५८ 57 तद्व्यवहारतादात्म्यापन्नस्समारोप उच्यते· न च तत्तादात्म्यापन्नत्वेपि विशे
ष्यतायाः प्रस्तुत एव समत्वेनारोपं विनाप्यन्वययोग्यतेति वाच्यं· दृगवते
नेवीक्षत इत्यादौ विशेष्यस्य स्वरूपे स्वेतरान्वययोग्यस्येतरतादात्म्याप
त्त्या तद्योग्यत्ववत्त्वतोन्वययोग्यस्यापीतरतादात्म्यापत्त्या तदयोग्यत्वस्या
पि सत्त्वात्· न च रूपकत्वसमासोक्तावपि प्रस्तुतेऽप्रस्तुतरूपसमारोप
एव चारुत्वहेतुरुक्तः। तद्वाचकपदसमभिव्याहाराभावेन तस्यासंभवात्। राम०
न चास्मिन्मनायकादिनाक्षिप्तरूपकं भवतु। निरीक्ष्य विद्युन्नयनैः पयो ५८

पयोद इत्यत्रपयोदेदृष्टस्य·पुरुषरूपकाक्षेपकनिरीक्षणवदाक्षेपकाभावा
त्·नचविशेषणसाम्यप्रतीताप्रकृतवृत्तांतस्याक्षेपकोस्त्वप्रस्तुतस्य
प्रस्तुतेविशेषणतयातस्यप्राधान्याभावेनक्षेपकत्वात्·एतेनाक्षेपासं
भवेपिपरनायिकामुखचुंबनस्यशेषमर्यादयाप्रतीतस्यप्रकृतिधर्मि
ण्यारोप्यमाणस्यजारसाधारणधर्मत्वेनप्रकृतिधर्मिणोजारत्वमेव्यं
जकतामुशंकेत्यपास्तं·किंचैवंसतिवाच्यार्थबोधोत्तरंतद्व्यंग्याप्रतीतिः
सापिनकेवलव्यवहारमात्रात्अपितुतादृशनायकनायिकासंबंधवि

५८ 58
शिष्टव्यवहारज्ञानात् एवं च वाच्यार्थबोधकालिचमत्कारबीजमात्रमत्र
निरूप्यते इत्यदोषः। अपि च तादृशव्यंग्यस्याधिकचमत्कारकारित्वेनध्व
निव्यवहारयोग्यतयानालंकारशरीरघटकता. एवं च समासोक्तेस्तादृ
शध्वमुपस्कारकतयाऽधिकचमत्कारकारित्वमलंकारत्वं च. न चैवं समा
सोक्तौ रूपकध्वनिनैव निर्वाहे पृथगलंकारत्वं न स्यात् इति वाच्यं. वा
च्यार्थबोधकालिकचमत्कारस्यापह्नोतुमशक्यत्वेनालंकारत्वस्य दुरप एम.
न्हवत्वात्. विपरीतनायकव्यंजनस्य समासोक्तं तर्भावं वदतो ध्वनित ५८

तस्य दुर्वारत्वाच्च । तद्व्यंग्यस्याधिकचमत्कारकारित्वेन प्रधानत्वात् । नच श्लि
ष्टशब्दोपस्थापितयोर्वृत्तांतयोः परस्परमभेदेनान्वये मानाभावः सहृदयत
दयस्यैव प्रमाणत्वात् । अत एवागत्य संप्रति वियोगविसंष्टुलं कांगीमित्यत्रार्थ
शक्तिमूलो नायकनायिकावृत्तांतो वा — रविकमलिनीवृत्तांतो वाध्यारोपेणै
वस्थित इति प्रदीपकृतः प्राचीनानुभवमपलप्यापि यदि एकत्र द्वयमिति री
त्या प्रकृताप्रकृतवृत्तांतयोर्विशेष्ये गौवान्वयः स्वीक्रियत एवमपि वा
च्यार्थबोधकाले प्रकृते धर्मिणि नाप्रकृतजारत्वारोपप्र— शाः । तथा

५९ 59 शि। यद्यप्यनयोर्भिन्नपदोपात्तविशेषणयोरिवविशेषेणैवसाक्षादन्व
यात्समप्राधान्यमस्तीतिस्वीक्रियते तथाप्यप्रस्तुतवृत्तान्तान्वयानुरोधा
न्नप्रस्तुतेऽप्रस्तुतरूपसमारोपः प्रस्तुतेऽप्रस्तुतवृत्तान्तारोपेणैवसिद्धेः
अप्रस्तुतरूपसमारोपेपिप्रस्तुतवृत्तान्तान्वयायोग्यतायास्तदवस्थत्वा
च्चन त्वेवंसतिविशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्यगम्यत्वेसमासोक्तिरितिप्राची
नलक्षणासंगतिः अप्रस्तुतधर्मिव्यंजनस्यत्वपानपेक्षणादितिचेतः राम०
नत्वरूपतोऽप्रस्तुतवृत्तान्तारोपस्याचमत्कारित्वंकिंत्वप्रस्तुतकामुका ५९

दिसंबंधित्वेनावगम्यमानस्यैवतस्यारोपः अतः श्लेषादिमहिम्नाविशेष
णपदैः स्वरूपतः समर्पितेन ऐंद्रीचंद्र इत्येतद्गतस्त्रीलिंगपुंल्लिंगसदृक्कृते
नतत्संबंधिनिकामुकादौअभिव्यक्तेपुनरुक्तीयत्वानुसंधानात्रविशेषण
साम्येनवाच्योपाकारकस्याप्रस्तुतव्यंजनस्यापेक्षणात्अप्रस्तुतस्यस
स्याप्रस्तुतव्यवहारस्येत्यर्थो वा· एतेनवदनचुंबनस्यपुत्रादिसाधारण्या
त्कथंकामुकाभिव्यंजकत्वं· किंचाहर्मुखंचुंबतिभानुबिंबमित्यत्रापिना
यकाद्यभिव्यक्त्यापत्तिरित्युपास्तं· यत्तुचंद्रऐंद्रीपदंगतलिंगाभ्याममभिव्य

६० क्त नायकयोः स्वव्यंजकपदोपस्थापिताभ्यामभेदेनैवान्वय उचितः समा
60 नपदोपात्तत्वमसामत्तेरिति तन्न· एवं द्विवदताव्यवहारावच्छेदकत्वं तयोः
स्वीक्रियतेनवा· आद्ये एकस्यार्थस्योभयत्रान्वयोऽव्युत्पत्तिग्रस्तः अंत्येर
सानानुगुणत्वं· यद्यपिदं द्यादोये। नायिकात्वभानेकेवलं व्यवहारावच्छेद
कत्वमात्रस्वीकारेबाधः नायिकात्वानालीढकेवलेष्टोमुखचुंबनरूपव्यव
हारस्यनायकासंबंधित्वात नद्विरिक्ततादात्म्यं विनानायिकायाः पृथक्स्तुत्वं रस०
विशेषयितुंसामर्थ्यमस्तीतितदपिनसरवशावदश्लेषसामर्थ्येनेष्टोमु ६०

खमित्यस्यंधशेमोयेराकेवलमुखचुंवनस्योपस्थितेः। तदेतदुक्तंकुवलया
नंदे श्लेषादिमहिम्नास्वरूपतः समर्पितेनुवरनचुंवनादिनेविानस्वेंदीशब्द
र्थेनदिगस्पेरावदनरूपमुखपदार्थस्यान्वयोवक्तुंशक्यः सहृदयैः। नन्वेता
दृशकुसृष्टिकल्पनापेक्षयाविशेषणसाम्यमहिम्नाप्रतीतोवाक्यार्थः स्त्री
पुल्लिंगनपुंसकाभ्यामविव्यक्तनायकाव्यभिन्नचंद्रादिघटितप्रकृतवाक्या
र्थेस्वावयवतादात्म्यापन्नतदवयवोवतिष्टते इत्येवकल्पयितुंयुक्तं। एवंचना
यिकाभिन्नइंदुदिशासंबंधिवदनाभिन्नप्रारंभकर्मकरूपचुंवनरूप

६१ संवंधाश्रयोनाइकाभिन्नस्थंइइतिवोधइतिचेन्न॥एवंहिपेक्षांनायिकासंवं
धाप्रतीत्यारसोद्बोधनापत्तेः॥नचव्यंजनयातत्प्रतीतिरस्त्येवयस्मिन्नपदभे
दः॥तत्संवंधिनितत्संवंध्यभेदइतिन्यायेनवामानसिकीतत्प्रतीतिस्ततएव
चमत्कारइतिवाच्यं॥तदपेक्षयासाक्षाच्चमत्कारोपपादकव्याच्यार्थवोधव्यु
त्पादनस्यैवोचित्यत्॥व्यंजनयाप्रकृतार्थवोधः॥शक्तिःप्रकरणादिना
नियंत्रणात्॥ततोव्यंजनमाहात्म्यादेवप्रकृतवाक्यार्थतादात्म्येनावति राम०
ष्टतइचेत्॥वैयंजनिकोप्रकृतार्थवोधोनापिकाव्यविशेषितोविशेषितो ६१

वा।। नाद्यः। रसाननुगुणत्वात्।। श्लेषे स्वपदोपस्थाप्ये लिंगाभ्यां नायिकाव्य
भेदबोधो व्यर्थोसंभवी च। नायिकाविशेषणाव्यवहारबोधनेन तत्कृतार्थत्वात्
। अपि च तथा सति जारकर्तृकसनुरागपरनायिकामुखचुंबनाभिन्नप्राची
प्रारंभयोगाश्रयो जाराभिन्नश्चंद्र इति बोधकदर्शनमेव स्यात्। तस्माद्व्यंज
नया शक्त्या चोपस्थिता प्रस्तुतवृत्तांतेन व्यंजनयोपस्थितनायकादिसंबं
धित्वेन गृहीतेनाभेदमापन्नप्रस्तुतवृत्तांतारोपः प्रकृतविशिष्टे। न व्यम
ते श्लेषस्थले प्रकृतोपस्थितेः शक्त्यैव तेन तन्मते शक्त्यैवाप्रकृतार्थोपस्थि

६२ तिप्राचां तु व्यंजनयैवेत्येतावान्विशेषः॥ एवं वाच्यार्थबोधोत्तरं यदि चंद्रादौ
नायकत्वादिप्रतीतिरपि सहृदयानुभवसाक्षिकी तदा स्त्वित्युपपादितमेव
प्राक्॥ प्रस्तुतप्राचीवृत्तांते आरोप्यमाणाप्रस्तुतखंडितनायिकाविशे
षवृत्तांतसमर्थनायतत्स्यावश्यकत्वाच्च। एवं च सानुरागपरनायिकामुख
चुंबनाभिन्नप्राचीप्रारंभसंयोगाश्रयस्य चंद्रस्येव बोधः॥ समासोक्तौ गुणी
भूतव्यंग्येति व्यवहारस्तु प्रकृतव्यवहारे प्रकृतव्यवहारएतन्नेदस्य व्यंजनया एम०
प्रतीतेर्निर्बाधएवेति दिक्॥ तदपि धर्मोतरपरस्कारिरोति। कार्यातिरिक्त ६२

धर्मपुरस्कारेणेत्यर्थः॥ कार्यातिरिक्तधर्मप्रतिपादकविशेषणसाम्येनवा
प्रकृतार्थोपस्थापनं कार्यप्रतिपादकंतत्साम्येनवेति द्वैविध्यमिति भावः॥
श्लेषेति। व्याख्यास्यत्तेरिति॥ तत्रविशेष्यस्यश्लिष्टत्वेपि विशेषणसाम्यस्या
सत्तेरिति भावः॥ नचश्लेषेति॥ तत्रविशेष्यस्याविशिष्टत्वादिति भावः समा
सोक्तिवचनम   घमिति। यत्रविशेषणस्याप्रतीतो नाप्रकृतव्यवहारता दा
त्म्यायत्रप्रकृतव्यवहारप्रतीतिः॥ सासमासोक्तिरिति सर्वत्रग्रंथसिद्धांता
त्प्रकृतेः प्रकृतवत्ताप्रतीतावपिक्रियारूपतद्व्यवहारस्यकस्यचित्प्रतीते

६३ एपिनासमासोक्तिरितिध्येयं॥ एतेनयदपीत्याद्यपिपरास्तः। सर्वस्वग्रंथइति
63 दिक्॥ एवंदत्तान्नदासप्रशस्तानामपि॥ अत्रापिव्यवहारस्यकस्यचिन्निबंध
नाभावात्कथंसमासोक्तिरितिचिंत्यं। एतादृशस्थलेव्यंग्यरूपकमुपमावेतितुयु
क्तं॥ नन्वत्रश्रोतोऽश्वादिविपर्यासइति॥ नप्रतीयतइत्यत्रयथातिरिक्तंप्र
माणमन्विष्यतां॥ यत्तुपरायत्रश्रोतइतिकाव्येऽप्रस्तुतप्रशंसेति॥ तत्रप्र
संशानमत्रकिमुत्कर्षाधानंप्रतीतिमात्रंवा॥ नाद्यः। प्रतीयमानार्थानध्या एम॰
रोपविषमेषुअप्रस्तुतप्रसंशोदाहरणेषुव्याप्तेः॥ नहिताटस्थ्येनस्थितो ६३

प्यर्थ उत्कर्षक इत्युक्तं। नास्यः प्रकृतेरभावात्।। नह्यत्राप्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य प्र
तीतिर्व्याच्यत्वात्।। नचान्यतरत्वेनोभयोः संग्रहः समासोक्तेरेवान्यतरत्वघ
टितलक्षणाकरणेबाधकाभावात्।। अतिशयोक्त्यादौ व्यभिचाराच्च सर्वस्वका
रादिविरोधोद्धानंतुतच्छिच्छिकत्वादसंगतमेव।। ईदृशाप्रस्तुतप्रशंसायामत्र
पितेरनंगीकारेणातवापिविरोधस्यसत्वाच्चेतिदिक् एकार्थीभावबोधकतारू
मिति।। एकार्थीभावापन्नार्थबोधकतारूपमित्यर्थः।। इतिसमासोक्तिकु
वलयानंददूषणावसरविच्छित्तिविशेषोनास्तीतितेनसुवचत्वादिति।। अत्र

६४ नेदंचिंत्यं॥दोषाभावमध्येगणनमंतर्भावयताएकविशेषणेचमत्कारविशेष
64 स्यानंगीकारात्॥त्वदुदाहरणासंगतिः॥यद्यनुभवबलात्तत्तद्दोषाभावकृत
चमत्कारादप्यधिकचमत्कारोस्तिवास्त्यनंगीकारस्त्वप्रयोजकइत्युच्यतेतर्हि
समंप्रकृतेपि॥किंचापितयोषायेतिवदताभवतापियमकादिषुविशेषस्यच
मत्कारताभ्युपेतैवचमत्कारातिशयजनकतारूपायाएवपुष्टेःकाव्येस्वीका
रात्॥यदितुविवक्षितार्थाबाधएवपोषः॥विवक्षितार्थवादप्रयोजकानुपा एभ•
दानत्वंचपुष्टत्वंतथाप्यापत्कालेक्रियमाणंमृत्तिकाशौचादिनदोषाय ६४

नापि लोकनिंदायै क्रियमाणं चाधिकस्तु तये भवतु न चमत्काराय इति वाच्यं॥
नित्ये फलस्यापि स्वीकारेणातदतिशयस्य तेन जननवदुपपत्तेः॥ इह तु फलं
चमत्कार एव अपि लावण्येत्यत्र पुष्टत्वमक्रियमाणं दोषाय क्रियमाणं तु
विवक्षितार्थाबाधकरूपपोषायैव नाधिकचमत्काराय॥ यथा नापदिष्ट अक्रिय
माणं म्लेच्छोचारादिदोषाय॥ क्रियमाणं तु नाधिकफलायेत्यतोयमकपर्यं
नं तानुधावे॥ वस्तुतः संध्याद्यकरणस्य दोषत्वेपि तदभावो न दोषाभावमा
त्रं॥ अपि तु फलापायि॥ एवं यमकाद्यतिरिक्तेपि साभिप्रायैकविशेष

णोपादानेदोषत्वाभावश्चमत्कारश्चेतिअलंकारत्वं।किंचयथातत्रदोषाभाव
६५ 65 स्यागवैकल्येपिसिद्धे।मागलत्करणंफलातिशयायेव।एवंदोषाभावस्यविशे
षणानुपादानेपिसंभवेनसाभिप्रायेकविशेषणानिवंधनेपिचमत्कारोदुर
पह्नवइतितदेतदपिचएकपदार्थहेतुकमित्यादिनाग्रंथेनकुवलयानंदेस्फु
टमितिदिक्।।इतिपरिकरः।।अत्राद्यमेदे इति।।आद्येप्रकृतमात्राश्रिते।।द्वि
तीयेप्रकृतमात्राश्रिते।।तृतीये उभयाश्रिते।।अत्रविशेष्यस्याश्लिष्टत्वेपिश्ले राम०
षालंकारेशब्दशक्तिमूलध्वन्युच्छेदापत्तिः।।करकलितचक्रेत्यादि।।करोद ६५

स्तः किरणाश्च वक्रं सुदर्शनं कालचक्रं च तमो राहुरंधकारश्च ॥ अर्जुनस्य गुरुरित्यत्र गुरुपदं श्लिष्टं पर्यायपरिवृत्तिसहं च ॥ शिष्यकादिपदोपादानस्यापि संभवात् ॥ हरिर्विष्णुः सूर्यश्च करो हस्तः किरणाश्च ॥ अधिकं अतिशयेनाके इत्यधिकं अव्ययीभावः ॥ जले इत्यर्थश्च संगादिति पंचम्यंतमतुलरागेत्यत्रान्वेति ॥ अखंडितश्लेष इति ॥ शब्दशक्तिमूलध्वनिनानखंडित इत्यर्थः अमरार्चित इति च नुपमधनार्चित इत्यर्थः ॥ बाध्यमप्रायएवेत्याहुरिति ॥ सर्वदो माधवः ॥ पापात्स्ययोगं गामहीधर इत्यादावलंकारांतरसंभवतारह्नितेसावका

६६ शस्य श्लेषस्यालंकारांतरेणास्वविषयेवाध्यत्वमेवेत्यर्थः॥ तत्रकिमुच्यते॥प्र
कृतार्थस्यशक्त्याप्रतिपादनमिति। अत्रेदंचिंत्यंकुवलयानंदसदितौ॥युक्त्यो
क्त्याप्राथमिकवोधत्वमेवनिवध्यतावछेदकमितिवाधितं। अन्योन्यसंधा
नवत्वादित्यनेनचेदंवोधितं॥यत्प्रकृतार्थेनियामकदयसत्वात्प्रथममुप
स्थितिः॥द्वितीयशब्दांतरसन्निधिमात्रसत्वात्पश्चादिति॥सुरभिमांस
भुक्तेइत्यादिपुत्रादिप्रयुक्तास्थ्याश्लीलवोधःशालकादिप्रमुक्तादेवतद्वोधइति राम०
व्यवस्थायिव तात्पर्यायस्ततद्वैराभ्यांमुपपादा· यद्वावक्तृवोद्धव्यादिवैशि ६६

ष्ठस्यफलत्वेननियंतृत्वतश्शक्त्युल्लासेपिहेतुत्वकल्पनान्नदोषः॥ एतावान्वि
शेषः॥ यत्रैव वैशिष्ट्यादिज्ञानंविलंबेनप्रकरणज्ञानंचशीघ्रंतत्रैव
वैशिष्ट्यादीनांनियंतृत्वतश्शक्त्युल्लासकंचयत्रतुयुगपदेवोभयंतत्रनियंत्रण
प्रतिबंधकतोत्तेजकतैवतेषां। व्यंजनवादिनापितेषांव्यंग्यप्रतिभाहेतुत्व
त्वमवश्यमंगीकार्यमेवतद्वरंव्यंजनामनंगीकृत्यतेषांशक्त्युल्लासादिहे
तुत्वकल्पनमेव॥ एवंयोगरूढपदानांयोगार्थमात्रघटितार्थांतरबोधक
तेष्वात्रतेषांरूढिप्रतिबंधकतापिस्वीकार्या॥ उत्तेजकतावास्वीकार्या

९७ ॥किंचाशब्दशक्तिमूलध्वनिस्थलेसंबंधविशेषरूपव्यंजनायावोधजनक
६७ त्वकल्पनापेक्षयाक्लृप्तशक्तेस्तत्वकल्पनमेवोचितं॥एवंचाश्लिष्टसाधार
णविशेषणायांसमासोक्तावेवगुणीभूतव्यंग्यत्वंश्लिष्टविशेषणायांयोम
प्यारोपांशमादायवातत्वमितिदीक्षिताशयइति॥वस्तुतस्तद्द्वितीयार्थस्य
व्यंग्यत्वेपिनतमादायध्वनित्वमुचितं॥उपमानादिविधयातस्यापिप्रकृ
तोपस्कारकत्वेनगुणत्वात्॥अन्यथासमासोक्तावपिगुणीभूतव्यंगत्वो रम०
क्तिरसंगतास्यादित्यलंकारमादायैवध्वनित्वमुचितमितिदिक्॥इतिश्रे ९७

षः॥ ॥तादात्म्यं विशेष्यांशे विशेषणांशे चेति॥ संबोधनानुपपत्त्या विशेष्यांशे श्यामत्वादेर्विशेषणत्वाद्युपपत्तये विशेषणांश इति बोध्यं॥ कुवलयानंदाद्युक्तमुपेक्षणीयमिति॥ अत्रेदं चिंत्यं अप्रस्तुतशब्देन मुख्यतात्पर्यविषयीभूतार्थातिरिक्तो गृह्यते इत्यत्र मुख्यत्वं नाम यदि प्रस्तुतत्वं तदुभयोरपि तुल्ये अर्थे दृश्यत्वं॥ एवमपि प्राचामप्रस्तुतेनेति पदे वैयर्थ्यापत्तिः॥ एतावता विशेषणालंकारांतरत्वानंगीकारे धारणाविशेषणमहिम्ना प्रस्तुतस्य तीसमासोक्तिः साधारणविशेषणमहिम्ना तत्स्फूर्तौ व्यंग्यरूपकमि

तित्वउक्तविषयविभागस्याप्युच्छेदापत्तिः॥ दीपकतुल्ययोर्दृष्टांतप्रतिविंबव
६८ त्पर्ययोर्भेदानापत्तेश्च॥ यत्तुत्वयोः प्रस्तुतत्वे उद्धनित्वमितितत्रमलिनेपि
68 रागश्रोणीमित्यादौप्रतीयमानार्थारोपमंतरेणामम संबोधनस्यतद्युक्तिस्या
मत्वादौदोषादेर्वाच्यस्यानुपपद्यमानतयाव्यंग्येनैवतदुपपत्तेश्चगुणीभूत
व्यंग्यवाचारवैचित्र्यात्प्रस्तुतांकुरलक्षणंतुमुख्यतात्पर्यविषयीत।प्र
स्तुतांतरस्यातादृशेनप्रस्तुतत्वंप्रापितेनोद्यततमितिबोध्यं॥ किंमादृ राम०
श्यमत्तापप्रस्तुतप्रशंशमेतिइति। अत्रायंसमाधिः॥ वाक्येशक्त्यभावे ६८

नलक्षणावक्तुमशक्या। किंचलक्षणायांगंगायांघोष इत्यादाविववाच्या
भेदप्रतीत्यापत्तिः साचानिष्टा। ताटस्थ्येनैवप्रस्तुतार्थप्रतीतेः सहृदयानु
भवसिद्धत्वात्तत्तृतीयलक्षणादेतोरभावाच्चेतिदिक्॥ एकधर्मावलीढत्व
मंतरेणैकालंकारत्वइति॥ अत्रेदंचिंत्यं॥ अतिशयोक्त्यादिवत्प्रकृतेः सा
दृश्यान्यतमप्रकारनिवेशवच्चान्यतरदेतुकाप्रस्तुतवृत्तांतारोपत्वरूपैक
धर्मावलीढत्वसंभवेनसमासोक्तेरेवात्रांगीकारेबाधकाभावः॥ किंचाप्रस्तु
तेनप्रस्तुतंप्रशस्यतइत्यस्यकोर्थः। यद्युत्कर्षाधानंतर्हिप्रतीयमानार्था

६९ नध्यारोपविषयेषुदिगंतेश्वयंतइत्याद्युदाहरणेषुअव्याप्तिः॥नहितावस्थ्ये
69 नस्थितोप्यर्थोवाच्योत्कर्षकइतियुक्तंसहृदयसंमतंवा॥यदिप्रतीतिमात्रंत
र्हिनप्रकृते॥नस्यत्रप्रस्तुतेनप्रस्तुतस्यप्रतीतिः॥अप्रस्तुतेनप्रस्तुतार्थ
प्रतीतिमात्रकृतएववचनत्कारइतिमन्मतेलंकारतास्तुपयादेति॥ ॥
इत्यप्रस्तुतप्रशंसा॥विवक्षितार्थस्यव्यंग्यंतरेणेति॥केनचिद्रूपेणव्यंज
नयालभ्यस्यार्थस्यततोपिचारुतररूपेणायदभिधयाप्रतिपादनंतस्यपर्या
योक्तमित्यर्थः॥प्रकारांतरेणाभिधानमसंगतमेवेति॥अत्राहुः॥औपा

एम० ६९

धिकभेदेन घटाकाशादौ भेदप्रतीतिश्चेत्यतस्तद्धर्मरूपोपाधिभेदेन धर्मिणो
पि भेदाद्व्यंग्यस्याभिधाविषयत्वमस्त्येव॥ यद्वा व्यंग्यतावच्छेदकापेक्षयावा
च्यतावच्छेदकं यत्र चारुतरमिति लक्षणतात्पर्यं। प्राप्तार्थप्राप्तविवेकेन त
थैवतात्पर्यौचित्यादिति॥ अतिरिक्तप्रकारेणेति॥ अस्यव्याख्यानव्यंग्ये
नेति। नच व्यंग्यं यत्र तेनेति॥ व्यंग्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मपुरस्कारेणवा
च्यमित्यर्थः। प्रकृते च यदस्य पुंडरीकाक्षभगवतियोगरूढत्वेन तस्य न व्यं
ग्यत्वमिति भावः॥ व्यंग्यस्यैवगर्हितुमनुचितत्वादिति सर्वस्वकृदाशमवर्णि

७० नाऽवसरोक्तानुपपत्तिपरिहारायेत्यर्थः॥ व्यंग्येनत्युपलक्षितमिति॥ अ
70 न्यत्रहिवाच्यंकेवलमेवप्रती तदपेक्षयेदंप्रकांतरंमत्रियतव्यंग्यवै
शिष्ट्यमिति। व्यंग्यविशेषयग्रहणेनतैरिति॥ विशेषश्चवक्तृवैशिष्ट्यादिस
सहकारिकारणानपेक्षत्वं॥ किंचतत्रव्यंग्यापेक्षयावाच्यचारुतरस्याभा
वस्यसत्हृदयसंमतत्वेनासत्तेः॥ व्यंग्यमेवहितत्रवाच्याच्चारुःकाममार्गेन
गणयतइति॥ राजाज्ञामात्रमेतत॥ मदनैरावणमुखेइत्यादिप्रकाशोदा रा० म०
हरणोताहृशव्यंग्यस्यैवसत्वाच्चः यतस्यासुंदरत्वामिति।तत्रइष्टापत्तेः॥ ७०

व्यंग्यसौंदर्यस्याविवक्षितत्वात्। व्यंग्यापेक्षयावाच्यस्यैवयत्रचारुतरमि
तिस्पष्टमेतदुक्तं॥ अतएवात्रालंकारेव्यंग्यंवाच्यपरमितिध्वनिः कृतः॥ ता
दृशविशेषणांहिव्यंग्यमादायैवोपपद्यतइतिहितदभिप्रायः॥ यत्तुनमोरा
हुशिरःछेदकारिणेदुःखहारिणे इत्यत्रापिभगवद्वासुदेवत्वंव्यंग्यमप्रयुक्तंप
र्यायोक्तंस्यादितितदपिन॥ व्यंग्यापेक्षयाचमत्कारित्वेइष्टापत्तेः॥ अतएव
तुचारुतरेणेतिविशेषणव्यावर्त्तनीयं॥ राहुस्त्रीकुचनैष्फल्यकारिणे
हरयेनमइत्यत्रराहुशिरःछेदरूपकारणमात्राऽवगमनेप्रस्तुतांकुरः

७१ ॥ राहुशिरःच्छेदकारित्वेन ॥ भगवतोवगमनेपर्यायोक्तमपि॥ यत्तुनात्रप्रस्तु
71 ताङ्कुर इत्यादितत्रराजाज्ञामात्रत्वात्॥ किंचमुख्यतात्पर्यविषयीभूतार्थेन
वाच्येनव्यंग्येनवाधार्व्यंव्यक्तंवाप्रस्तुतंयत्रसादृश्याद्यन्यतमप्रकारेणाप्रश
स्यतेसाप्रस्तुतप्रशंसेतिअप्रस्तुतप्रशंसालक्षणस्यभवतानुपदोक्तस्य
राहुशिरःछेदकारित्वरूपव्यंग्यांशेसत्वेनाप्रस्तुतप्रशंसयैवनिर्वाहेकिंपर्या
योक्तेनेतिनियोगेउत्तरंविभाव्यतां॥ नचात्रद्वयोरपिमुख्यतात्पर्यविषयते एम०
तिवाच्यं॥ एवंतर्हिअपेदिरेवरमित्यत्रापियदाद्वयोर्मुख्यतात्पर्यविष ७१

यतातदाकोलंकारइत्यत्रोत्तरं विभाव्यतां अस्मन्मतेतुप्रस्तुतांकुर एव॥ भव
तापितत्स्वीकारेप्रकृतेतनैवगतार्थतास्यष्टैव॥ नचास्मिन्नलंकारेव्यंगंवा
च्यपरं॥ अप्रस्तुतप्रशंसायांतुवाच्यंव्यंगपरमतोनसा॥ अतएवायमलंका
रोवाच्यंसिध्यंगगुणीभूतव्यंग्यइतिध्वनिकारानुपायिनः॥ इवितिकस्संभो
इत्यादावप्रस्तुतप्रशंसायांव्यंग्यस्यवाच्यांगत्वेनतस्याभेदकत्वात्॥ प्राचीन
ग्रंथविरोधस्तुतत्रतद्दूषणाप्रवृत्तस्यभूषणमेव॥ एवंचसर्वस्वलोचन
नकृतोः क्लेशोव्यर्थोदुष्टश्चेत्यविसम्यगेव॥ कश्चित्तुयच्छब्दस्यबुद्धिस्थत्वंशक्य

७२ तावद्भेदकमितिनमस्तस्मै इत्युदाहरणं। तत्र रूपेण सर्वनाम्नां शक्तिरिति निवे
द्यतां॥ हतेत्यादीत्याह॥ अयं चालंकारः क्वचित्कारणेनेत्यादिकर्मादीनां त्वारोपे
णानिष्पत्तिरन्वेष्टव्येत्यं तत्रयं यथाश्विंसइति कुवलयानंदे ध्वनितमिति दिक्॥ यथा
योक्तं समासप्रकाशतरणेति॥ वस्तुमात्रात्तद्धटकपदानां लक्षणया वा आक्षेपा
द्वेत्यर्थः॥ तावतानेवान्यथात्वेन पर्यवस्यतीति॥ तत्र लक्षणैव॥ एवं च वस्तुतेर्ल
क्ष्यत्वात्तन्मात्राय ध्वनित्वं॥ लक्षणाप्रयोजनीभूततत्तुल्यातिशयादिव्यंग्यमा राम०
दाय ध्वनित्वे इष्टापत्तिरेव॥ एवं चोपकृतेत्यादावप्ययमेवालंकार इसाहुः ७२

अत्रार्थांतरन्यासयोषितेतिसमासोक्तिरप्यत्रेतिवोध्यः॥ व्यंग्यभेदेष्विति
यदुक्तोमिति॥ अत्रेदंचिंत्यं॥ व्यंग्यभेदेष्वपिअप्रस्तुतप्रशंसापर्यायोक्त्याद्यलं
कारस्वीकारवदत्रापिअलंकारत्वेवाधकाभावात॥ नचाप्रस्तुतप्रशंसैवास्तां
विनिगमकत्वाभावात॥ नहिलक्षस्यएवव्याजस्तुतिर्नव्यंग्यइत्यत्रशपथातिरिक्तं
प्रमाणमस्ति॥ गुणीभूतव्यंग्यत्वाच्चनध्वनित्वंप्राचीनग्रंथविरोधस्त्वकिंचि
त्कारइत्यसत्कृदावेदितं॥ किंमुक्तंद्रविडपुंगवेनेतिइति॥ अतिचिरकालंकृत
यासेवयाऽऽखिन्नस्यततोप्राप्तधनस्यभिक्षोराजासेवांत्यक्तुमिच्छतईदृश

वाक्येवक्तृवैशिष्ट्यादिसहकारेणापातप्रतीयमानस्तुतेर्निरायर्यवसायि
७३ 73 तयाविध गुरुप्रतिभत्वमस्त्वेवेतिसम्यगेवोक्तं इकारः परास्त इतिः त्व
ङ्गुणावक्तानास्तीतिनिषेधस्यगुणापरिमितत्वंव्यंग्येसहितस्याक्षेपरूप
स्यव्यंग्यस्यसत्वादितिभावः अलंकारसर्वस्वकारस्तुनिषेधाभासमा
क्षेपः नाहंदूतीतनोस्तस्यास्ताव्यःकालानला मइत्युदाहरणमिति
तस्यायंभावः योनिषेधोविधितःसन्नर्थान्तरपर्यवसितोविशेषाक्षे राम०
पकेनकस्मिंश्चिद्विशेषेआक्षेपमव्येसाक्षेपकंकरोतीसआक्षेपइत्यर्थःना ७३

दुष्टतीत्यस्य दूसाउक्तो वाधितत्वात्तद्। तीयदेन मिथ्यावादित्वविशिष्टात्तस्य ते
तन्निषेधश्च सत्यवादित्वे पर्यवस्यति: एवं च तद्बोध्यम् सत्यनादित्वात्सदृष्टंतत
नोक्तापइतिवाक्यं इदानीमेवागत्योग्जीवनीयेति विशेषमाक्षिपति: अन्य
थासंघटनमात्रप्रयोजनकत्वावगमरावतस्यस्यादिति· तत्कालोचितकैत
ववचतत्वेवनेववासंभावनास्यादिति· परन्तु सत्यवादित्वरूपविशेषमादा
पेवाक्षेपत्वमितितत्रतस्याचमत्कारित्वात्ततनोक्तापदत्यादिनोक्तविशे
षेव्यं जनी सहकारित्वं तु तस्यास्ति अनभवसिद्धं· जं विनातेनापितसा

७४ नाक्षेपात्· एतेननरेंद्रमालेइतिकुवलयानंदोक्तमपिव्याख्यातं· एतेनमत्तु
74 नरेंद्रमौलेइत्यादिनतुविशेषांतरमित्यंतरथश्चिंत्यइत्याहुः इत्याक्षेपः॥
एकाधिकरणसंबद्धत्वंनप्रतियादितयोरिति: शनिरशनिश्चेत्यादिवारणा
येदमितिकश्चित्· नापिचात्यंतिकीनिवृत्तिरित्याहुरिरिति· वयंतुब्रूमः· सु
प्तोपिप्रबुद्धइत्यादौसमानाधिकरणविभक्त्यार्थयोरभेदः अपिशब्देनच
त्समभिव्याहृतैकपदार्थतावच्छेदकविरुद्धत्वमपरपदार्थतावच्छेदकेद्यो एम०
त्यतेतत्रगमकद्वयसत्वात्प्रकरणादेर्निर्णामकस्याभावाद्वाक्यद्वयमपियु ७४

गपदवभासते· तत्राभेदस्यमुख्यवाक्यार्थत्वात्तद्योग्यार्थस्यविरुद्धार्थेऽश्ले
षभित्तिकोभेदाध्यवसानेनविशेषणत्वंविरुद्धार्थस्यतत्रेतियुक्तः· एवंच
स्वायविरुद्धजागरणाभिन्नविशिष्टज्ञानाश्रयइतिवोधःसत्तत्वापिशाब्दा
भावस्तत्रप्रथमतःशब्दादन्वयवोधेजातेसत्सहृदयतावशाद्द्वितीयार्थोपस्थि
तौविरुद्धार्थबोधकस्तरुक्तैतेकसंबंधिज्ञानविधयाविरोधोपस्थितौव्यंज
नयैवतादृशबोधइति· अतएवापिशाब्दाभावेविरोधोव्यंग्यइत्याहुः· विरो
धस्याभासत्वंचाहार्यबोधविषयत्वात्तच्चकार्यंनिति· शंकरचक्रव्यादकत्वा

७५ भावेनेति· स्यामत्वातिशयमात्रं विवक्ष्यते इति· शंकाच्छेदायगेत्यत्रेदं॥ वि
रोधात्ताम्र एवेति ध्येयमिति एवंच विरोधोनुपपत्तिश्च द्रुगाद्ययुक्तियादिषु
श्रमंदचंदनस्यंद· स्वच्छंदस्रुतीरुमामिति जयदेवोक्तनिरोधोविरोधाभास
एवेति वोध्यं· विरोधश्चमत्कारमूलमलंकारभावंवदेदिति· अत्रेदंचित्यं· प्रती
पभ्रूपेरित्यत्रदिवेहहृधर्मगत जयास्वाश्रयभेदकत्वत्यागोत्रेक्षायांविरुद्ध
तयावभासमानयदार्थानांश्लेषमितिकामेदाध्यवसानेनाविरुद्धतादात्म्या एम०
पत्रानांसरूवोसोनिमित्तं· निमित्तप्रतिपादकंचोत्तरार्धविरोधभानमत ७५

रणाविरुद्धमैरयीसाद्युत्प्रेक्षायाश्चनुस्थानाच्च· ८एवंचनिमित्तांशेविरोधलं

कारमुपजीव्यैवविरोधन्यागोत्प्रेक्षात्रर्थात्तरानुगृहीतापश्चात्तत्समाधा

नत्वेनस्थितेत्युत्प्रेक्षांगमत्रविरोधइति· इतिविरोध· सादृश्यमूलेनेतिश्ले

षमूलेनेत्यपिवोध्यंकार्याभिन्नतयेति· शस्त्रकार्यद्विधाभावनाभिन्नत्वये

त्यर्थः वस्तुतः सदृशवस्तुद्वयस्येति· इदंषष्ठ्यंतपर्यवसानसत्त्वान्वेति· तत्र

सामानाधिकरण्येनत्यंतंहेतुः इयंचतावद्द्वैधाशाब्दीआर्थीचेति· अत्रके

चित· शाब्दत्वेआद्याः आर्थत्वेउत्तराः पंच· तत्रद्वितीयेकारणेकारणाता

७६ वच्छेदकगुणादिवैकल्पदर्शनेन तदवच्छिन्नकारणाभावप्रतीतिरार्थी अस्तुवा
शादीतथापि स्वरूपतः स्वकारणाभ्यव कथनात्कारणगत धर्मवैकल्पद्वा
रेणात्तद्विशिष्टकारणाभावकथने विच्छित्तिविशेषात् एतेन प्रथमप्रकाराद्वि
तीयस्य वैलक्षण्यं नेत्यपास्तं· तृतीये प्रतिवधकाभावस्य कारणत्वनये तद
भावं कथनं ग्राह्रं· अभावाभावस्य प्रतियोगित्वेनये· तस्याकारणत्वनये
भावाभावस्यातिरिक्तत्वनयेनार्थः आयेभावोक्त्येति सर्वस्माद्विशेषः राम० ७६
चतुर्थ्याप्रसक्ततत्समजातीयकार्यान्तरस्यकारणभिन्नात्कथनमितिकारणाभा

वच्छार्थ एव· षष्टनोपंचम्यांप्र वकार्यविरुद्धकार्यस्यकारणात्कायनमितिप्र
च्छार्थे एनष ष्ट्यांतुकार्याकारणस्येतिस एवेत्याऽऽः इतिविभावनाताद्रूप्यरू
पकालीठः संगच्छते इति· वैधर्म्यस्यश्लेषपात्तत्वादभेदस्यप्रतीत्यसंभवाद
वमत्कारित्वाप्चतदत्तिधर्मवदस्यैवप्रतीतेरस्मताद्रूप्यरूपकत्वव्यवहार इति
दिक्· नप्रागुक्तप्रकारेणेति· प्रतिमाणितावच्छेदकवैशिष्ट्येनश्रुत्याप्रतिपा
दनाभावादित्यर्थः इतिविशेषोक्तिः वैमधिककरणयं· भिन्नदेशत्वरूपं·भ्र
मात्मकएषानुमितीति· लीलयाकरणात भ्रमात्मकत्वं· योपदंहिते

७७ तिवंधनत्वेऽश्लेषः जमत्वस्येष्टेरिति· जन्यत्वेपिचिकीर्षायाः कृत्यान्यथासिद्ध
२१ तयाकार्यजनकत्वेमानाभावः अधिकरणांतर्भावेनचिकीर्षाया अहेतुत्वा
त् अन्यत्रचिकीर्षितस्यापिप्रमादादिनान्यत्रकरणेव्यभिचारात्· एवंवैय
धिकरण्यंविरुद्धमेवन· किंचात्रनकार्यकारणवैयधिकरण्याक्रांतत्वम
त्कारोपितु अन्यत्रकर्त्तव्यस्यान्यत्रकरणप्रमुक्तत्वस्यार्थस्यसर्वसंमतत्वे
नततोभेदोचित्यात् किंचयत्नोदाहरण इवानयोःकार्यकारणयोर्विरोध राम ०
स्यदुःसमाधानत्वेननात्रसः आपाततोविरुद्धत्वेनभासमानमेवहि ७७

तस्सर्वासंगतिर्विसर्पंचमविभावनालक्षणाक्रांतत्वादिति· स्वरूढत्वेनप्रसिद्ध
सोरेवसेतिकेचित्तत्किंचोपालंभरूपे ऽस्मिंश्चवचसिविरुद्धकृतिभानाक्रांत
एवचत्कारः तत्रतुविरोधनिवृत्तिकृतोपीतिमहान्विशेषः विरोधाभासस्यमु
चितमितमिति· समानविभक्तिकत्वाभावात्सामानाधिकरण्यस्यशब्दाद
प्रतीतेरभेदस्यानान्वयचिंत्यं· यमोर्विरोधप्रतीतिस्तयोरर्थांतरमादायमापि
सामनाधिकरण्याप्र।तीतेश्च· इत्यसंगतिः अनिष्टकार्योत्पत्तिश्चेतिआद्येन
आइष्टकार्योत्पत्तिशब्देनसमासः द्वितीयेइष्टशब्देनदुखसाधानवस्तुनाश

७८ श्छतीति· अन्यानिपरस्येत्येववेद्यं· नत्वपिशब्दविवक्षणमितिअपिश
78 ब्दस्याबाधिपदोत्तरमुत्कर्षेणान्वपेतुनकिंचिद्विराधनंन्विपांतरस्याप्रयुक्त
त्वादितितेनदृष्ट्याभक्षितइत्यन्वयेत्विदंचिंत्यं· वाङ्गतास्थिसंधिभंगहत्ये
ति· तस्याधत्वर्थत्वात्मगवत्कारस्यशमदिग्घातस्याप्यजातत्वान्नेदमु
क्तं यत्तुकुटिलीभवनं तत्रातर्कितोत्कटंपर्वतधारणेनतस्मान्मेभावितत्वेन
तंदगीकृतत्वात्तगवैणगोपानामप्रवृत्तेश्चखिन्नोसीत्युक्त्यातथैवत्वाभा राम०
व· इतिपविषमं· यथाकथंचिदित्यर्थतामिति· नचेतिविभाषेतिसूत्रराति ७८

भारमित्यत्रासौ क्तोरितिविभाषेतिविभाषेतिभाष्योक्तेर्यथाकथंचिदूह्य
र्थीनांतत्राग्रहाच्चिंत्यमेतत· उवाटनंमालीभपसेरितितुसंयोगानुकूलव्या
पारानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकवस्त्रमानार्थकत्वात्तरायंतलभेः
रकथितंचेतिसूत्रेणाबोध्यं· संयोगानुकूलव्यापारोहिलमेरर्थः प्रतीत्या
दिमिपमश्चपाचपचादिव्याख्याचरितार्थः अपवादस्यैवन्याय्यत्वादिति
· अत्रेदंचिंत्यंप्रकृतांशेवाविफलानेतिस्त्वति· ततोऽङ्गरनिरसप्रापणारूपा
र्थांतरपरिग्रहेणाविषमांवस्फूर्त्तिरेवंकंतिदायांपर्यवसानं·परंस्यरविषय

७९ 79 यपरिहारेणाद्वयोः सोवकोशत्वात्संकर एवोचितश्चेति· इति सम·वाक्यप्रयो
क्तुरनुपहसनीयतापत्तेश्चेति· अत्रेदं चिंत्यं· स्वस्योपकारसत्त्वेपि पर+स्वश
ब्दादयो यद्विशेषणाघटकास्तद्विशेष्यान्वित इति· अनुदाहरणमेवैतदिति
+स्योपकारोप्यस्त्येव सन च मत्कारीति तुरिकावचः किंच यथा तथाऽव्यसा
सेन सर्वोत्तरार्धव्यत्यासेन चास्य पुनः पाठे परस्योपकारस्यैव चमत्कात
स्य प्रतीतेस्तदभिप्रायेणोदाहरणत्वमेव· अपि च प्रकरणादिसहायेना राम०
पि परस्योपकारप्रतीतिश्चमत्कृतेश्चेति चिंत्यमिति क इत्यन्योन्य· कुव ७९

लयानंदोक्तमुदाहरणं गतार्थमिति· अशक्यवस्तुकरणाकृताधिकचमत्कार
मत्वादिदं चिंत्यं इति विशेषः लुब्धोनविसृजतीतुदाहरणोनात्कालिकजन्मा
तरीयदारिद्र्यशंकापोरभेदाध्यवसानान्नलक्षणासमन्वय इत्याहुः· इति व्याघा
तः· यदुक्तं कुवलयानंदकृता तद्भ्रांतिमात्रमिति· तत्रापि दीपकशब्दस्योप
कारकपरत्वं· अत एव तैर्दीपकप्रकरणात्पृथगेकावल्युत्तरमुक्तोपम इत्ये
तदुक्तिरेव भ्रांता इत्येकावली· अर्थांतरन्यासे स्यादेवातिप्रसक्तमिति· प्रा
चीनमते समर्थनीयस्येत्यनेनैव वारणान्तरमनांगतरे तु सामान्यविशेषभावा

९०

नालिंगितं त्वदेयति अर्थंतरन्यासप्रकारणोत द्रुद्रुप्यरावसस्फुटएवंपद्मेनुमि
तिर्गम्याइहपुनर्षुध्यतेर्वाच्येति॰ अत्रेदंचित्यं॰ एवंहिकाव्यलिंगमत्रिनम्या
न्नुमानस्यसत्वेनतदुच्छेदायत्तेः तस्मादनुमितेर्वाधनेसोन्यत्रापनितिव्य
वस्थाश्रयणान्नदोषः अत्रमयअंतरितगतइति क्रियाअंतर्भावविवितरायं
र्थाः ताद्दशक्तिपाकर्माभरतेरीवरादमोदेवनिलास्ताहश्यदर्शनजन्यसुखा
नरिष्कत्वोपपादकाः मक्तितत्वाद्युपपादकानिचत्वत्रेत्रसमातकांतीत्या
दिकानीतिव्याध्यं॰ इतिकाव्यलिंगः कठिः शाणोतीति॰ कठिनिवद्धप्रमान्नं

एम॰
९०

तरनिष्टास्त्यनुमितिरनुमानालंकारस्यनिषयइत्यादिनाकाव्यलिंगालं
कारेऽत्तोत्तरत्वादितिभावः अर्थांतरन्यासप्रभेदयोश्चसंसृष्टेवेति· शंलक्ष
तचमत्कारस्याधिकस्यसत्वाच्चिंत्यमिदं हर्थांतरन्यास· तस्मादत्रैकविषय
: सारालंकारउचितइति· शंखलक्षतचमत्कारस्याधिकस्यसत्वा) अत्रेदं
चिंत्यं· भेदप्रतीतौसमेवसारइत्यास्यप्राचीनसंमतत्वेनतदभावात्अत्र
हिरागयोः श्लेषेणाभेदाध्यवसायतत्वर्धमानकरूपालंकारांतरस्वीकाराये
क्षयापर्यायपदार्थस्यसाधारण्यमश्रित्यानेनसंग्रहस्यैवोचितत्वाच्च· अत

८१ एवंप्रकाशकतापीदंपद्यंपर्यायेउदाहृतयत्रपूर्वंघटःस्तत्राधुनापटइतिव
81 ल्लौकिकोक्तिमात्रमिति· अत्रेदंचिंत्यं· गभीरजलस्यात्रोतस्त्वेनाल्पजलवि
घमानतापांसुशकगमनत्वेनाकाविनापुलिनत्वारोपेउदाहरणात्वंसम्यग
वेति· अर्थापत्त्यलंकारेनतुकैमुतिकन्यायेनेत्यादिअत्रेदंचिंत्यंतवारेमदी
स्यत्रवक्ष्यमाणांसमभाननापघतिशयोक्तिर्वालंकारःनचययथार्थातिशयो
क्तौवाध्यायादकयोर्विपरीतार्थविश्रांतत्वमिहतुआयादकस्यसिद्धत्वादाया राम०
घस्यसंभाव्यमानत्वमितिविशेषइतिवाच्यंन्स्वनत्वाधिक्यादिभिरर्थाप ८१

८२ त्तिभेदस्य स्वमाकल्प्यनवत्ततस्या एव तथाविधभेदद्वयकल्पने स्वस्य भावा
त: नचैकैमुख्येन सिद्धिरपि तद्भेद एवास्तु: प्राचामनुरोधेन भिन्नतयोक्ते
8२ रिति॥ ॥

एम०
८२

११२॰